

מבוא כללי

גיא מירון בשיתוף עם שלומית שולחני

אנציקלופדיה זו היא הניסיון הראשון לקבץ את המידע ההיסטורי על הגטאות שבהם רוכזו היהודים באזורי הכיבוש של גרמניה הנאצית ובעלות בריתה באירופה בתקופת השואה ומהם גורשו רובם אל מותם, ולהגישו באופן שיטתי לחוקרים ולמתעניינים. המידע המובא כאן מבוסס על עדויות שנאספו, על פרסומים קודמים, על מפעלי מחקר קודמים של יד ושם ועל מגוון מחקרים שנעשו בישראל ובעולם ועסקו בנושא מנקודות מבט שונות.

בדיונו על הגטאות בימי השואה מציין דן מכמן במבוא ההיסטורי, כי שלטונות הרייך השלישי לא הגדירו מעולם את המונח **גטו** בהגדרה משלהם. עבודתנו התבססה אפוא על הגדרת עבודה רחבה ביותר למונח זה, שלא הושתתה על עיון תאורטי מקדים במונח, ואף לא על הדרך שבה השתמשו בו הנאצים. במילים אחרות, לא הגדרנו "גטאות" דווקא את המקומות שהנאצים כינו בשם זה בפקודותיהם, כפי שהן משתקפות בתיעוד הגרמני, אלא בחרנו לגבש את ההגדרה באופן **פנומנולוגי**, כלומר מתוך עיון מתמיד בחומר ההיסטורי – סיפור תולדות היהודים במגוון רחב של מקומות יישוב באזורי הכיבוש הנאצי – ובניסיון לאפיין באמצעותן את היסודות המהותיים של התופעה.¹ בעקבות הגדרה זו מספר הערכים הנכללים באנציקלופדיה עולה על אלף.

גטאות: טיפולוגיה של תופעה רבת-פנים

הגדרה ודיון ראשוני

בחרנו להגדיר את המונח **גטו** על-פי נסיבות חייהם של היהודים. לפיכך הגדרנו גטו כל מקום יישוב בתחומי הכיבוש של גרמניה הנאצית שיהודים רוכזו בכפייה בחלק ממנו לפרק זמן של כמה שבועות לפחות.

בכך שונה הגטו מהמחנה (אם מחנה הריכוז ואם מחנה העבודה): המחנה הוקם בדרך כלל מחוץ לתחום העירוני. חיי היום-יום במחנה היו מנותקים ניתוק מוחלט ממרקם החיים העירוני, ואילו הגטו התקיים בתוך היישוב ולא נותק ממנו כליל.

בכל ערך התייחסנו לתולדות היהודים במקום היישוב כל ימי השואה, ולא רק בזמן קיום הגטו. ברובם הגדול של מקומות היישוב הללו, אם כי לא בכלם, חיו יהודים עוד קודם לכן, ומעתה רוכזו באזור מסוים בהם. בדפוס המוכר ביותר של הגטאות, ובראשם הגדולים ביותר כדוגמת הגטאות בוורשה, בלודז', בקרקוב ובערים אחרות, הוקם הגטו ברובע מגורים מסוים בעיר וגודר או הוקף חומה לאחר הקמתו. גם רבים מהגטאות הקטנים יותר נסגרו, או שהוקמו מלכתחילה סמוך למכשול טבעי: כך למשל הוקף גטו ליאחובצ'י (Lyakhovtsy) שבמחוז קמניץ-פודולסקי (Kamenets-Podolsk) באוקראינה (ברית-המועצות) בגדר תיל, ואילו בלודזה (Ludza) שבמחוז קורזמה (Kurzeme) בלטווייה הוקם הגטו בכמה רחובות סמוכים לאגם. בעיר המחוז

¹ בשולי הדברים חשוב להבהיר שהגדרת המונח גטו שתידון להלן, וגם החלטותינו אשר למקומות שייכללו או לא ייכללו באנציקלופדיה, נועדו לצורכי מחקר, לימוד ותיעוד. אין לראות בהן הגדרות או החלטות מחייבות, לכאן או לכאן, בעניינים משפטיים ובעיקר לא בעניינים של פיצויים לניצולי השואה.

קמניץ-פודולסקי שבאוקראינה רוכזו כמה אלפי יהודים בחלקה העתיק של העיר, על אי בנהר סמוטריץ' (Smotrich), והאי בשלמותו הוכרז גטו. גטאות אחרים, בייחוד במקומות יישוב קטנים, כמו למשל אדמוב (Adamów) ופולווי (Puławy) שבמחוז לובלין (Lublin) בפולין, הוקמו במתחמים פתוחים ללא חומה או גדר סביבם.² היו גם קהילות גדולות יותר שיהודיהן רוכזו בגטאות פתוחים. כך למשל בברדיצ'ב (Berdichev) שבאוקראינה רוכזו יותר מ-10,000 יהודים ב##גטו פתוח## שהוקם בחלקה הדל של העיר ומעולם לא גודר.

מאפיינים גאוגרפיים-עירוניים

על-פי רוב רוכזו היהודים בגטו אחד בתחומי העיר או העיירה, אך בלא מעט מקומות הם נדחקו לכמה גטאות בתחומי של אותו יישוב, לעתים בהפרדה ברורה ביניהם ומתוך כוונה של הגרמנים לנקוט בכל אחד מהם מדיניות שונה, לעתים רק מסיבות של היעדר מקום. בכל מקום ששוכנו בו יהודים בכמה גטאות באותו יישוב, בדרך כלל הכתיבו התנאים במקום ומדיניות הגרמנים הגבלות שונות על התנועה בין הגטאות. תופעה זו נפוצה כמעט בכל אזורי הכיבוש הנאצי. כך למשל בעיר רדום שבפולין רוכזו באביב 1941 כ-32,000 יהודים בשני גטאות במרחק של קילומטרים אחדים זה מזה: רוב יהודי העיר שוכנו בגטו במרכז העיר ומיעוטם באחד מפרוורי העוני שלה. הגטו הקטן אמנם היה צפוף פחות, אבל היהודים העדיפו להתגורר בגטו הגדול, ששכנו בו כל מוסדות ה##יודנטר##. רבים מתושבי הגטו הקטן נרצחו קודם שנרצחו תושבי הגטו הגדול, אך בסופו של דבר הפך הגטו הקטן למחנה עבודה ורוכזו בו יהודי רדום ששרדו אחרי חיסולו של הגטו הגדול. בטרנוב (Tarnów) שבמחוז קרקוב בפולין הוקם בתחילה גטו אחד, אך לאחר אקציות הרצח הראשונות חילקו הגרמנים את תושביו לשני גטאות, והמעבר ביניהם נאסר: גטו A יועד למועסקים במפעלי הגטו ואורגן כמחנה עבודה ובו מגורים נפרדים לנשים ולגברים, וגטו B נועד ליתר האוכלוסייה. בוויילנה רוכזו היהודים שעבדו ברשויות הגרמניות ובני משפחותיהם בעלי האישורים ("שיין") בגטו מספר 1; האחרים רוכזו בגטו מספר 2, וזה חוסל בתוך שבועות מספר. בריגה, בירת לטוויה, רוכזו היהודים בשני גטאות – "הגדול" ו"הקטן". בשלב מסוים הפך הגטו הגדול ל"גטו גרמני" ששוכנו בו יהודים שגורשו מאזורי הרייך וכוונה בו מערכת מוסדית נפרדת מזו של הגטו הקטן, שבו חיו שרידי היהודים המקומיים. בֶּבֶר (Bar) שבמחוז ויניצה (Vinnitsa) באוקראינה רוכזו היהודים בשלושה גושי בניינים הרוסים שהיו מרוחקים זה מזה כקילומטר, וזמן מה פעלו הללו למעשה כשלושה גטאות נפרדים, אם כי היהודים יכלו לעבור מגטו אחד למשנהו. אחד משלושת הגטאות בֶּבֶר נועד רק לבעלי המלאכה היהודים ולבני משפחותיהם. יהודי סלונקי שביוון רוכזו בשנת 1943 בשלושה גטאות מגודרים בשכונות שונות בעיר ונאסר עליהם לעבור ביניהם. אחד מהגטאות האלה, שהיה סמוך למסילת הברזל, גם הוקף חומת עץ והפך למעשה למחנה מעבר ליהודים לפני גירושם. מקרה מעניין בהקשר זה היה בעיר **קאסה** (Kassa), העיר המרכזית במחוז אבוי-טורנה (Abaúj-Torna) שבהונגריה (היום בסלובקיה): בעיר חיו בעת הכיבוש הגרמני באביב 1944 כ-9,000 יהודים. רובם רוכזו בגטו המרכזי, וכ-1,000 מהם – רופאים ובעלי מקצועות חיוניים אחרים, בעלי קשרים פוליטיים וכן בעלי עיטורי גבורה של צבא הונגריה

² מחוזות פולין הנזכרים במבוא הם מחוזותיה לפני הכיבוש הגרמני, ואין מדובר בחלוקה הגרמנית של תקופת הכיבוש.

ממלחמת העולם הראשונה – הורשו להתגורר מחוץ לתחומי הגטו המרכזי ורוכזו בגטו אחר. ריכוזם בו לא מנע בסופו של דבר את צירופם לאותן רכבות שבהן גורשו ל##אשוויץ## תושבי הגטו המרכזי. דוגמאות נוספות לריכוז היהודים בגטאות אחדים אפשר למצוא גם במקומות אחרים, בייחוד באזורים מסוימים של מזרח פולין (ראו להלן הדיון במחוזות נובוגרודק [Nowogródek], פולסיה [Polesye] ווולין [Volhynia]).

בכמה מהמקומות הוקם הגטו לא בשכונה אלא באתרים או במבנים שהיה אפשר לסגור אותם: בתי כנסת, בתי חרושת, בתים פרטיים, חצרות ואף דירי בהמות. כך לדוגמה רוכזו היהודים ביקבפילס (Jēkabpils) שבלטוויה בשלושת בתי הכנסת בעיר; בעיר המחוז חרקוב (Kharkov) באוקראינה רוכזו היהודים ב-26 צריפים בבית חרושת לטרקטורים, ובבקש (Békés) שבהונגריה – בבית חרושת לטקסטיל ועוד בכמה בתים פרטיים סמוכים; במחוז קייב שבאוקראינה רוכזו יהודים במחנה השבויים בביילאיה צרקוב (Belaya Tserkov); בווישמייז'צה (Wysmierzyce) שבמחוז קילצה (Kielce) בפולין רוכזו היהודים בחצר גדולה, ורבים מהם נאלצו להתגורר בתוך שוחות שחפרו באדמה; את מקצת תושבי גטו וליז' (Velizh) שבמחוז סמולנסק (Smolensk) ברוסיה ריכוזו הגרמנים בשני דירי חזירים בפאתי העיר.

במקומות יישוב רבים, בעיקר בקטנים שבהם, רוכזו היהודים בבניין אחד. נוהג זה רווח בעיקר באזורים שבהם לא התקיימו הגטאות זמן רב: ליטא, ברית-המועצות (בעיקר באזורים המזרחיים יותר של שטחי הכיבוש הנאצי) והונגריה. לדוגמה, בפיאטקה (Pyatka) שבמחוז זייטומיר (Zhitomir) באוקראינה ובקמי (Kamajai) שבמחוז רקישוק (Rokiškis) בליטא רוכזו היהודים בבית הכנסת או בבית המדרש המקומי; בטרישיק (Tryškiai) שבמחוז שוול (Šiauliai) ובקרוז' (Kražiai) שבמחוז רסין (Raseiniai) בליטא הם רוכזו בגורן בפאתי העיר או באחוזה כפרית סמוכה; באנדרווד (Endrőd) שבמחוז בקש בהונגריה הם רוכזו במחסן עצים, ובכמה גטאות אחרים בהונגריה – בבתי חרושת ללבנים; ובמגלין (Mglin) שבמחוז אוריל (Orel) ברוסיה הם רוכזו בבית הסוהר. את כל המקומות הללו אפשר להגדיר "מקרה גבולי" בין גטו למקום ריכוז (ולעניין זה ראו הדיון על בתי היהודים בגרמניה).

מצב יוצא דופן השתרר בעיר שידלובייץ (Szydłowiec) שבמחוז קילצה בפולין, שהיהודים היו בין 80 ל-90 אחוזים מתושביה. ראשי היודנרט של שידלובייץ הצליחו למנוע את דחיקת היהודים לגטו צפוף בעזרת שוחד שהעבירו לפעילים נאצים בעלי השפעה באזור ולמקורביהם. במקום זאת הפכה העיר כולה (להוציא שני רחובות) לגטו פתוח. העיירה סקשינו (Skrzynno) שבמחוז לודז' בפולין פונתה מכל האוכלוסייה הלא-יהודית והוכרזה כולה גטו. מקומות אלו הפכו למעשה ל"עיר יהודים" נפרדת – אופציה שהוזכרה בדברי גרינג בישיבה שהתכנסה ב-12 בנובמבר 1938 (ראו מאמרו של מכמן).

על-פי רוב רוכזו כל היהודים תושבי המקום בתחומי הגטו, אך לפעמים הורשו יהודים מסוימים לחיות מחוץ לגטו, לזמן מה לפחות. בוויירושוב (Wieruszów) שבמחוז לודז' בפולין לדוגמה רוכזו מרבית היהודים בגטו מוקף גדר תיל, אך הגרמנים התירו לכמה מומחים יהודים בעלי מקצועות נדרשים להמשיך ולהתגורר בחלקה הפולני של העיירה. בקולומיאיה (Kolomyja) שבמחוז סטניסלבוב (Stanisławów) במזרח גליציה (לפנים בפולין, היום באוקראינה) הותר לכמה רופאים יהודים שטיפלו בגרמנים להתגורר מחוץ לגטו. בדאוגאפילס (Daugavpils) שבלטוויה

התירו הגרמנים לכמה עשרות בעלי מקצוע ובני משפחותיהם להתגורר מחוץ לגטו בתנאי תזונה ודיוור משופרים. בווישניצה (Wisznice) שבמחוז לובלין בפולין הורשו יהודים לא מעטים להתגורר זמן מה מחוץ לגטו, מכיוון שהשלטונות הגרמניים במקום הבינו שלנוכח היקפו של זרם הפליטים היהודים לעיירה בשום אופן לא יתאפשר לכולם להצטופף בתחומי הגטו.

ברבים מהגטאות התקיימה מערכת מסודרת למדי של עבודה יהודית שנועדה לשרת את האינטרסים הכלכליים של הגרמנים ולעתים גם של התושבים המקומיים, אך סייעה גם להישרדותם הכלכלית של תושבי הגטו, ויש שלזמן מה אף הגנה על העובדים מהגירוש להשמדה. בכמה מ"הגטאות העובדים" (Arbeitsgettos) התרכזה העבודה בתחומי הגטו, במפעלים וסדנאות שהוקמו בו. הגטו העובד המוכר ביותר מסוג זה הוא גטו לודז', שמרבית תושביו כמעט לא יצאו ממנו לעבודה יומית (פרט למי שגורשו ממנו למחנות עבודה לפרקי זמן ממושכים). בדגם שונה של גטאות עובדים התקיימה שגרת העבודה של רבים מתושביהם מחוץ לתחומיהם, והעובדים היו חוזרים אליהם ללינת הלילה, ולעתים אף רק אחת לכמה ימים או שבועות. כאלה היו פני הדברים בגטו ביאליסטוק (Białystok) למשל. בקיץ 1942 אמנם היו בו כ-20 סדנאות וסניפים של מפעלים גרמניים, אך באותה תקופה גם יצאו ממנו יום-יום יותר מ-2,000 יהודים לעבודה בסדנאות ובמפעלים גרמניים. גם בגטאות בינוניים, ואף קטנים, התקיימו דפוסים שונים של שגרת עבודה מחוץ לגטו. כך למשל בגטו אוגוסטוב (Augustów) שבמחוז ביאליסטוק בפולין הועסקו מקצת הגברים בתפקידי מכונאים ביחידות של הצבא הגרמני, ואילו קבוצות של נשים נשלחו לעבודה במסילת רכבת סמוכה. אלפים מתושבי גטאות שוול, קובנה ווילנה שבליטא, שהוקמו כגטאות עובדים, יצאו מדי יום לעבודה מחוץ לתחומי הגטו, ולעובדה זו נודעה גם השפעה רבה על אפשרויות ההישרדות שלהם. דפוס אחר של הוצאת מקצת תושבי הגטו לעבודה יום-יומית מחוץ לתחומי התקיים בגטו רקישוק שבצפון מזרח ליטא, שהגברים היהודים נלקחו ממנו מדי יום ביומו לעבוד אצל האיכרים המקומיים.

סוג ייחודי של גטאות היו "הגטאות החוזרים" – מקומות ריכוז שיהודים קובצו בהם שנית, אחרי שכבר נעשו בהם אקציות חיסול. כך למשל הוקמו גטאות כאלה בשלהי 1942 באויזד (Ujazd) שבמחוז לודז' ובפיאסקי לוטרסקיה (Piaski Luterskie) שבמחוז לובלין בפולין; הגרמנים ניסו לרכז בהם את שרידי היהודים מהאזור וכן יהודים נוספים שהובאו לשם מאזורים אחרים אחרי האקציות ההמוניות שנעשו באותה שנה. כדי לשדלם לבוא מרצונם אל "##גטו החוזר###" פנו הגרמנים בדרכים שונות אל היהודים המסתתרים והבטיחו להם שלא ייפגעו אם יצאו ממקומות המסתור. היהודים נקלעו למצוקה קשה במקומות המסתור שלהם, ורבים מהם בחרו לבוא לגטאות הללו. לאמיתו של דבר הם שימשו מעין מחנות מעבר זמניים, ויושביהם גורשו כעבור זמן מה למחנות המוות או נרצחו בדרכים אחרות.

גטו לעומת מחנה

אפיוני הגטו שנידונו עד כאן הבחינו בין הגבלת מגוריהם של היהודים לאזור מסוים של יישוב ובין המציאות שבטרים גטו (או במקומות רבים בתקופת השואה – מציאות שבהיעדר גטו), שבה לא הוגבלו מגוריהם לאזור מסוים. פן אחר של הגטו שנדון בו להלן מבחין בינו ובין דפוס קיום כפוי אחר של יהודים בתקופת השואה – המחנה. ההגבלה הכפויה של הריכוז הטריטוריאלי הייתה משותפת לגטו ולמחנה, אבל מבחינות אחרות היו ביניהם כמובן הבדלים רבים. בדרך כלל, אם כי

לא תמיד, היה המעבר של יהודים למחנה כרוך בעקירה טריטוריאלית עמוקה יותר מהעקירה שהייתה כרוכה במעבר לגטו: במעבר לגטו עברו היהודים מחיים בכל רחבי יישוב מסוים לחיים בחלק מוגדר (ולעיתים אף מוגדר) באותו יישוב, ואילו המעבר למחנה היה כרוך על-פי-רוב בעקירה מוחלטת ממקום היישוב המקורי לאתר החדש שבו הוקם המחנה; המחנה היה מרוחק בדרך כלל ממקום המגורים, בסביבה זרה לחלוטין לאסירים, לעתים קרובות אף במדינה אחרת.

עם זאת, לא דבקנו בנוקשות בהבחנה זו. אתרים מסוימים בחרנו להגדיר גטאות ולכלול אותם באנציקלופדיה אף שלא התקיים בהם יישוב יהודי קודם לכן, והיהודים הועברו אליהם במרוכז לאחר עקירה מיישובי מגוריהם המקוריים, אבל התקיים בהם התנאי שהוקמו בתוך עיר או עיירה קיימת. כך למשל הקימו הגרמנים ביישוב הכפרי גרודז'ייץ (Grodziec) שבמחוז לודז' בפולין, שלפני השואה לא היה בו יישוב יהודי, מעין "גטו כפרי" וריכזו בו יהודים מעיירות בסביבה. בכפר בוגאי (Bugaj) שבמחוז לודז' הוקם באוקטובר 1940 גטו כפרי; גטו זה היה למעשה מעין מושבה חקלאית יהודית ורוכזו בו כמאתיים משפחות יהודיות, רובן מהעיירה קולו (Kolo). ריכזו נוסף של יהודים באזור שלא הייתה בו קהילה קודם לכן, אך בתנאים קשים יותר, היה בפורט סוליפסה (Fort Solipse) שבמחוז ורשה בפולין – הגטו הוקם באזור לא מיושב, חסר תנאים סניטריים, והועברו אליו יהודים מכמה קהילות בסביבה.

עוד הבחנה מהותית אחת בין גטו למחנה שהנחתה אותנו בכתיבתם של ערכי האנציקלופדיה עניינה בדפוסי הקיום של הקהילה והמשפחה. ההגבלות שהוטלו על תושבי הגטו אמנם פגעו במרקם של חיי הקהילה שלהם, אבל לא הרסו אותו מן היסוד. במקומות רבים יכלו היהודים להשפיע בצורה כלשהי על בחירת הנהגתם (בדרך כלל היו דנרט), וההנהגה לא פעלה אך ורק על-פי הוראות הגרמנים, אלא גם ניסתה לדאוג לצורכי הקהילה היהודית במגוון תחומים – תזונה, תברואה, חינוך, תרבות ועוד. במחנות לעומת זאת פורקו מסגרות הקהילה היהודית, והיהודים הוכפפו לסגל פיקוד גרמני (או אחר) בלי כל אפשרות של אוטונומיה ממוסדת בכל תחום שהוא. תפקיד כמו "זקן הבלוק" או ה"קאפו" נועד באופן כמעט בלעדי לאכיפת פקודות הגרמנים, ובמחנות מונו לתפקידים אלו גם אסירים לא-יהודים. שלא כמו תושבי הגטו, לאסירי המחנה היה סדר יום קשיח שקבע פיקוד המחנה ונועד לעבודה שיטתית ולאכיפת משמעת קיצונית ולעתים אף נועד במפורש להמתתם האטית.

חיי המחנה – מחנה הריכוז ומחנה העבודה כאחד – הושתתו על הרס מוחלט של מסגרות המשפחה והקהילה. ההפרדה בין המינים שהייתה נהוגה במרבית המחנות פוררה את המבנה המשפחתי. אמנם גם הריכוז בגטאות פגע כמובן בחיי המשפחה היהודית, משפחות רבות התפרקו מסיבות שונות (כמו שילוח הגברים למחנות עבודה), ורבות עוד יותר נאלצו להתגורר במחיצת זרים בצפיפות קשה שפגעה מאוד בחיי המשפחה, אבל עם זאת אין לומר שתנאי החיים בגטו פירקו לחלוטין את מסגרת החיים המשפחתית.

הבדל נוסף בין המחנה לגטו הוא שבמחנות הריכוז כמעט לא היו "יסודות בלתי פרודוקטיביים", כלומר לא היו בהם זקנים, ילדים וחולים, שהיו חלק בלתי נפרד מהקהילה היהודית בגטו.

ועם זאת, גם הבחנות אלו אינן מוחלטות, משום שבמרוצת הזמן היו גטאות שקיבלו מובנים מסוימים אופי של מחנה, וכמה מהם אף הפכו למחנות עבודה של ממש. כך למשל התעצב גטו לודז' במידה גדלה והולכת כמעין מחנה עבודה, לאחר שב-1941-1942 נרצחו קבוצות

האוכלוסייה הלא-יצרניות שחיו בו. גטאות קובנה ושוול, שמינואר 1942 פעלו בהם בתי מלאכה וסדנאות שונות מטעם הצבא הגרמני, קיבלו אף הם בהדרגה אופי של מחנה עבודה, עד שבקיץ 1943 החליטו הגרמנים להפוך אותם באופן רשמי למחנות ריכוז ולהעבירם מרשות הממשל האזרחי לשליטת ה"ס"ס", לאחר פיזור מקצת תושביהם במחנות עבודה שונים.

בכמה מקומות יישוב קטנים יותר הפך הגטו (או חלק ממנו) למחנה לאחר כמה אקציות הרג גדולות ולאחר הפרדה בין ה"יצרנים" שבקרב השורדים ובין ה"לא-יצרנים". כך חילקו הגרמנים את גטו בוחניה (Bochnia) שבמחוז קרקוב בפולין אחרי שנעשתה בו אקציית רצח: גטו A קיבל צביון של מחנה עבודה ויושביו סומנו בתוויות ובמספרים לפי מקומות עבודתם, וגטו B יועד לבלתי מועסקים. כמה מאות מיהודי גטו סקלט (Skalat) שבמחוז טרנופול (Tarnopol) בפולין (היום באוקראינה) רוכזו בשלהי 1942 במחנה עבודה בתחומי העיר, ואילו יתר שרידי הקהילה הושארו בגטו. מצב דומה השתרר סמוך לאותו הזמן גם בבולחוב (Bolechów) שבמחוז סטניסלבוב בפולין (גם היא באוקראינה היום), ובהגוונים שונים גם בעשרות רבות של גטאות אחרים. באופן כללי אפשר לומר שתהליכים כאלה של הסבת גטו או חלק ממנו למחנה עבודה או העברת תושבי הגטו שנחשבו ליצרנים למחנה עבודה במקום אחר בתחומי אותו יישוב, לא שינו ביסודו של דבר את גורל היהודים בו. בסופו של דבר כמעט כל היהודים נרצחו, אף שלזמן מה הכירו הגרמנים בתרומתם לכלכלת המלחמה שלהם.

דוגמה אחרת לקושי להבחין בבירור בין גטו למחנה היא הדוגמה של טרזיינשטט (Theresienstadt), שבמסמכים הגרמניים כונה פעמים גטו (בעיקר בתחילה) ופעמים מחנה (בעיקר לקראת הסוף). החלטנו לכלול באנציקלופדיה את ריכוז היהודים בטרזיינשטט, אף-על-פי שבשלב מסוים הונהגה בו הפרדה בין המינים והוקצו בו מגורים נפרדים לגברים ולנשים, שכן בני המשפחה – גברים, נשים וילדים – יכלו בכל זאת להיפגש בחופשיות אחרי שעות העבודה ולפני שעת עוצר הלילה.

סוגיית המבנה המגדרי של האוכלוסייה היהודית בגטאות לא נחקרה באופן שיטתי עד כה, אך באופן כללי אפשר לומר ששררה בהם "אנומליה מגדרית", כלומר יחס לא מאוזן בין מספר הגברים למספר הנשים; בגטאות רבים היו הנשים 60 אחוזים מהאוכלוסייה ואף יותר. לתופעה זו היו סיבות מגוונות באזורים שונים. באופן כללי מדובר בהשפעה מצטברת של גיוס הגברים לצבאות שלחמו בגרמנים לפני הכיבוש (בעיקר לצבא פולין ול"צבא האדום"); חטיפת הגברים למחנות לעבודת כפייה; מנוסת הגברים הצעירים; שיעור גבוה יותר של תמותת גברים בגטאות; ובאזורים מסוימים (בעיקר אזורים שכבשו הגרמנים ב-1941) – הקדמתו של רצח הגברים לרצח הנשים. האנומליה המגדרית הגיעה לקיצוניות ביישובים אחדים בליטא שבהם נרצחו כמעט כל הגברים, בעיקר בידי "איינזצגרופה" A, זמן קצר לאחר הכיבוש הגרמני. כך התקיימו בעיר המחוז טלז (Telšiai), וכן בוירבלן (Virbalis) שבמחוז וילקובישק (Vilkaviškis), בקרקינובה (Krekenava) שבמחוז פוניבז' (Panevėžys) ובוידוקלה (Viduklė) שבמחוז רסין שבליטא גטאות שכמעט כל תושביהם המבוגרים היו נשים, ואֵתן חיו ילדים ולעתים גם קשישים משני המינים. בשאר המקומות התקיים הגטו במתכונתו זו שבועות אחדים בלבד, עד רצח הנשים, הילדים והקשישים, אבל בטלז התקיים גטו הנשים יותר מארבעה חודשים והצמיח בתוכו – בתנאים קשים ביותר – מנהיגות נשית פעילה, ארגוני עזרה ואף חיי דת יהודיים בניהולן של נשים. גם בכל הגטאות הללו לא הגיעה התערעורת המבנה המשפחתי והקהילתי עד כדי שבירה מוחלטת

כמו במחנות הריכוז, ולכן לדעתנו עדיין אפשר להגדירם גטאות. אפשר אפוא לסכם ולומר שחיי הגטו ערערו את מסגרת הקיום המשפחתית והקהילתית של היהודים ופגמו בה, אבל החיים במחנה הריכוז התאפיינו בשבירה מוחלטת שלה, וזה ההבדל המהותי ביניהם.

מאפיינים אזוריים של הגטאות

משך הזמן שהיו היהודים סגורים בגטאות, דפוסי השלטון העצמי בהם ותהליך הרצח של יושביהם היו שונים מאוד בארצות השונות ובאזורי הכיבוש השונים של גרמניה הנאצית. הרכב האוכלוסייה היהודית בכל אזור ואזור, התנאים ההיסטוריים שבהם התעצבה בעשורים שקדמו לשואה, התנאים הטופוגרפיים, מידת הקרבה לחזית או המרחק ממנה ומשתנים נוספים – גם כל אלה היו גורמים בעלי השפעה מכרעת על עיצוב גורלם של היהודים בגטאות. להלן נסקור את האזורים השונים שהיו בהם גטאות ונציג בקצרה את תהליכי הגטואיזציה בכל אחד מהם ואת מאפייניהם.

מערב ומרכז פולין

בתחומה של מדינת פולין העצמאית שקמה אחרי מלחמת העולם הראשונה היו כ-3,300,000 יהודים: רובם חיו קודם לכן בתחום שלטונה של רוסיה הצארית, קצתם בתחום הקיסרות האוסטרו-הונגרית ומיעוט קטן – בתחום הקיסרות הגרמנית. בשני העשורים שקדמו לשואה נהנו יהודי פולין מחירות גדולה יותר משהייתה להם תחת שלטון הדיכוי הצארי, אך סבלו מצוקה כלכלית קשה ולחץ אנטישמי שהתגבר מאוד בשלהי שנות השלושים. בין שתי מלחמות העולם היו יהודי פולין, שכ-75 אחוזים מהם התגוררו בערים ובעיירות, מיעוט אחד מכמה מיעוטים לאומיים גדולים שחיו בה. הקהילות היהודיות חיו חיים פוליטיים ומפלגתיים פעילים ותוססים, שבלטו בהם מפלגות ציוניות, מפלגת הבונד הסוציאליסטית-יידישיסטית ואגודת ישראל האורתודוקסית. הקהילות, המפלגות וגופים יהודיים נוספים הפעילו מסגרות סיוע סוציאליות וקיימו חיי תרבות פעילים. במערב פולין ובמרכזה, אזורים שבהם חיו היהודים בתוך רוב פולני אתני מוצק, עברו היהודים בהדרגה תהליכי פולניזציה בתחומי הלשון והתרבות, ובקרב קבוצות מסוימות בתוכם אף הבשילה תודעה לאומית פולנית.

יהודי מערב פולין ומרכזה היו הראשונים שנכפתה עליהם מדיניות הגטואיזציה הנאצית.

בו##ורטלנד## (Wartheland) שבמערב פולין הכבושה, במרכזה (ארבעת מחוזות ##גנרלגוברנמן## שכבשו הגרמנים ב-1939 – ורשה, רדום, קרקוב ולובלין) וכן בבצירק ציחנאו (Zichenau) הוקמו הגטאות הראשונים כבר ב-1939, ומאות גטאות הוקמו בהם עד 1940, זמן רב קודם שהוחלט על מדיניות "הפתרון הסופי". רבים מהגטאות התקיימו זמן רב יחסית, שנתיים לפחות. הגטו הראשון שהוכרז על הקמתו – באוקטובר 1939 – היה הגטו בעיר הנפה פיוטרקוב טריבונלסקי (Piotrków Trybunalski) שבמחוז לודז', ותהליך הקמתו הושלם עד סוף 1940. גם גטאות נוספים כמו רדומסקו (Radomsko) שבמחוז לודז' ופולווי שבמחוז לובלין הוקמו עוד בשלהי 1939 (גטו פולווי התקיים כחודשיים בלבד ותושביו גורשו לגטו אחר עוד באותה שנה).

אזור ורטלנד (מערב פולין)

הגטו הגדול הראשון הוקם בלודז'. תהליך הקמתו החל בהחלטה של שלטונות הכיבוש הגרמניים בוורטלנד בפיקודו של ארתור גרייזר (Arthur Greiser). הוחלט להקימו כבר בדצמבר 1939, כשהתברר שאין אפשרות ליישם מיד את התכנית לגרש במהירות את כל יהודי האזור – שסופח לגרמניה – לאזורים מזרחיים יותר בשטח הכיבוש הגרמני. גטו לודז', שנסגר סופית באביב 1940, היה לזירה המרכזית הראשונה שבה נבחן דפוס הקיום היהודי החדש שיצרו הגרמנים הן מנקודת המבט הגרמנית הן מנקודת המבט הפנים-יהודית. התהליכים והמצוקות שהתפתחו בגטו לודז' אילצו את הגרמנים להגדיר מחדש את מדיניותם בעניינינו ואף למסד אותה, ובמידה רבה הוא הפך למעין דגם שעל-פיו עיצבו – או ניסו לפחות לעצב – את הגטאות באזורים אחרים כמעין "פתרון ביניים" לבעיה היהודית. הגטו הפך גם לנקודת ריכוז של יהודים רבים מיישובי הסביבה. רובם המכריע של הגטאות בערי השדה וביישובים בוורטלנד (קרוב ל-60 גטאות) הוקמו גם הם בשנת 1940, ותהליך חיסולם החל בדצמבר 1941 והסתיים בספטמבר 1942. מרבית תושביהם נרצחו במחנה ההשמדה ##חלמנו## (קולמהוף) (Chelmno [Kulmhof]). גטו לודז' היה הגטו האחרון שנותר בוורטלנד, עד שחוסל גם הוא באוגוסט 1944.

הגנרלגוברנמן (מרכז פולין)

באזורי הכיבוש במרכז פולין – מחוזות הגנרלגוברנמן – החלה הגטואיזציה מאוחר, והתהליך היה שיטתי פחות מהתהליך בוורטלנד. הגטואיזציה החלה בגנרלגוברנמן באיחור יחסי, בין השאר בשל אופיו השונה של השלטון הגרמני בו וגם משום שבגנרלגוברנמן, שלא כמו בוורטלנד, עדיין לא גובשה (בשלב זה) מדיניות קונקרטי לגירוש כל היהודים. הגטו הגדול ביותר בגנרלגוברנמן, גטו ורשה, נאטם רק בנובמבר 1940, והתהליך של הסדרת החיים הפנימיים בתוכו והתשתית הכלכלית שתאפשר את הישרדותו הזמנית נמשך כחצי שנה. סמוך לאותו מועד, בסתיו 1940, החל תהליך הגטואיזציה של היהודים גם במחוז ורשה, והוקמו גטאות ביישובים ובערי פריפריה כמו אושיינציני (Osiecin) ופיאסצ'נו (Piaseczno). בסך הכל הוקמו במחוז ורשה כ-65 גטאות. כעבור כמה חודשים, באביב 1941, החלו הגרמנים לרכז בגטאות גם את היהודים במחוזות האחרים של הגנרלגוברנמן.

מבט השוואתי קצר על שתי בירותיה ההיסטוריות של פולין – ורשה וקרקוב – ממחיש את היעדרה של מדיניות גרמנית אזורית מרכזית מגובשת ביחס לגטואיזציה של יהודי הגנרלגוברנמן בשלב זה. בוורשה היה מלכתחילה ריכוז היהודים הגדול ביותר בפולין, ואוכלוסייתה היהודית גדלה עוד יותר כאשר בגטו שהוקם בה רוכזו בהדרגה רבבות יהודים שגורשו מיישובי פריפריה במחוז. הגטאות הקטנים במערב מחוז ורשה התקיימו פרקי זמן קצרים, בין שבועות אחדים לשלושה-ארבעה חודשים, עד שהועברו כמעט כל תושביהם – בסך הכל יותר מ-60,000 בני אדם – לגטו ורשה. תהליך זה נמשך אחר כך בשאר אזורי המחוז, ובעקבותיו הגיע מספר התושבים היהודים בגטו ורשה במאוס 1941 לשיא של יותר מ-460,000. לעומת זאת בקרקוב, בירת הגנרלגוברנמן ומרכז גדול של נוכחות גרמנית, חתרו שלטונות המחוז הגרמניים בפיקודו של הנס פרנק (Hans Frank) לצמצם ככל האפשר את מספר היהודים, וכבר באביב 1940 החלו במדיניות של גירוש פליטים ומהגרים יהודים שלא חיו בעבר בעיר והעברתם או החזרתם ליישובי הפריפריה שמהם באו. כך התגבש בקרקוב גטו קטן יחסית: על-פי אומדנים שונים חיו בעיר לאחר הכיבוש הגרמני בין 70,000 ל-80,000 יהודים, לרבות פליטים, אבל כשהוקם

בה הגטו באביב 1941 נותרו בה כ-12,000 יהודים בלבד. מספרם עלה לקראת סוף 1941 לכ-18,000. גם מגטאות הערים רדום ולובלין גורשו יהודים בכמה גלים לגטאות הפריפריה בסביבה, במגמה לדלל את האוכלוסייה היהודית גם בבירות המחוז הללו, אך יהודים רבים שהסתננו אליהן שלא כחוק ויהודים שגורשו אליהן מקהילות פריפריה איזנו את המגמה הזאת ומנעו ירידה משמעותית במספר היהודים בגטאות שלהן עד לאקציות ההשמדה. גטאות מרכזיים אחרים באזורים אלו – כגון הגטאות בקילצה ובצינסטוחובה (Częstochowa) – הוקמו אף הם באביב 1941, אך היו גם גטאות שהוקמו לאחר מכן.

מבחינת מדיניות הגטואיזציה של יהודי הפריפריה באזורים אלו של פולין ניכר ייחודו של מחוז לובלין, שהוקמו בו גטאות מעטים יחסית (כחמישים), בשלב מאוחר יחסית – בשלהי 1941, וכמה מהם אף בראשית 1942 – כמו למשל אנופול-רחוב (Annopol-Rachów), קורוב (Kurów), וונבולניצה (Wąwolnica) וסקרישב (Skaryszew). הגטאות שהוקמו במחוז היו על-פי-רוב פתוחים, בתחילה לפחות. חריגה עוד יותר בעניין זה הייתה העיר מיינדזיץ (Międzyrzec Podlaski), שיהודיה רוכזו בגטו מאוחר עוד יותר – רק בסוף אוגוסט-ראשית ספטמבר 1942, לאחר **##אקציה##** הגדולה שבמהלכה גורשו 11,000 יהודים **ל##טרבלינקה##** (Treblinka) (השתלשלות עניינים שמזכירה במידה רבה את תהליך הגטואיזציה באזורים שכבשו הגרמנים בקיץ 1941, בעקבות הפלישה לברית-המועצות). שלא כמו במחוז ורשה של הגנרלגוברנמן, במחוז לובלין עקירתה של האוכלוסייה היהודית לא התבטאה בהכרח בריכוזה, לפחות לא בשנתיים הראשונות של הכיבוש הגרמני. מחוז רדום של הגנרלגוברנמן, שהוקמו בו כ-70 גטאות, ומחוז קרקוב, שהוקמו בו כ-60 גטאות, היו טיפוסי ביניים בהקשר זה. בשנתיים הראשונות לכיבוש הייתה המגמה בהם ריכוזית יותר משהייתה במחוז לובלין, אך לא הגיעה לריכוזיות של מחוז ורשה.

ברבים מהגטאות במחוזות הגנרלגוברנמן, סגורים ופתוחים כאחד, פעלו מנגנונים ממוסדים של ניהול עצמי בדמותם של יודנרטים (שבמקומות רבים קמו עוד לפני הגטו) והתבססה בהם שגרת חיים יציבה יחסית לפרק זמן ארוך למדי, עד לראשיתן של אקציות החיסול. בכמה מהמקומות היה היודנרט המשך ישיר, מלא או חלקי, של הנהגת הקהילה היהודית שלפני השואה ושל התשתית הקהילתית הענפה שאפיינה את יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם. כך למשל הורכבו היודנרטים בוורשה, בקרקוב ובגטאות אחרים מאנשים שהיו פעילים קודם לכן בממסד הקהילה, בדרך כלל בדרג הבינוני והנמוך שלו (שכן רבים מהדרג הגבוה של הנהגה נמלטו מזרחה עם הכיבוש הגרמני). לאחר מכן, בעיקר ערב אקציות החיסול של הגטאות או בזמן ביצוען, היו הגרמנים מדיחים את הנהגת היודנרט המקורית, בדרך כלל מחסלים אותה, ומשליטים במקומה על הגטו יהודים אחרים, לעתים פליטים ממקומות אחרים, שהיו זרים למרקם החברתי של הקהילה המקומית, ולכן היו נוחים יותר לעשות את דברם. כך היה למשל ב**רדום** ובקרקוב.

לעומת הגיוון המסוים בתהליך הגטואיזציה של היהודים במחוזות השונים של הגנרלגוברנמן בשנים 1940-1941, ניכרת אחידות גדולה הרבה יותר בתהליך חיסול הגטאות שעמד במרכזו של **##מבצע ריינהרד##**. השמדת היהודים באזורים אלו החלה במארס 1942 בגירוש יהודי מחוז לובלין למחנה ההשמדה **##בלז'ץ##** (Belzec) ונמשכה בחודשים הבאים גם באקציות רצח וגירוש למחנות ההשמדה **##סוביבור##** (Sobibór) ו**טרבלינקה**, ועד סוף 1942 חוסלו רובם המכריע של הגטאות באזורים אלו של הגנרלגוברנמן. בכך התממשה במידה רבה הפקודה שנתן היינריך

הימלר (Heinrich Himmler) ביולי 1942 לחסל את כל האוכלוסייה היהודית בגנרלגוברנמן עד סוף דצמבר 1942. רק מקצת הגטאות הגדולים יותר, ובהם גטו ורשה (שהאקציה הגדולה שם נפסקה כידוע בספטמבר 1942), צ'נסטוחובה, רדום, קילצה, קרקוב ומיינדזיץ פודלסקי, וכן כמה מהגטאות הקטנים יותר כמו בוחניה וטוחוב (Tuchów) שבמחוז קרקוב, הוסיפו להתקיים באזורים אלו אחרי תחילת שנת 1943, וכולם חוסלו במהלכה.

בצירק ציחנאו

אזור זה, שלפני המלחמה חיו בו כ-80,000 יהודים, הוצא באוקטובר 1939 מתחומי של מחוז ורשה הפולני וסופח לרייך הגרמני (מזרח פרוסיה). השלטונות הגרמניים באזור, בראשותו של הגאוליטר אריך קוך (Erich Koch), פעלו ליישום מדיניות ה"יישוב מחדש": פינוי פולנים ויהודים כדי ליישב במקומם פולקסדויטשה. מקצת יהודי המחוז גורשו אפוא לתחומי הגנרלגוברנמן, אך אחרים רוכזו ב-12 גטאות שהוקמו בתחומי המחוז. הגטו הראשון הוקם בשיירפץ (Sierpc) בסוף החורף או באביב 1940. גטאות נוספים הוקמו לאחר מכן, האחרונים שבהם – שצ'גובו (Strzegowo) ונובה מיאסטו (Nowe Miasto) – רק בנובמבר 1941. תופעה בולטת במדיניות האנטי-יהודית באזור זה הייתה העברות אוכלוסין תכופות בין הגטאות השונים. עד סוף 1942 חיסלו הגרמנים את הגטאות באזור. מרבית תושביהם גורשו לאושוויץ.

שלזיה עילית המזרחית

הגרמנים כבשו אזור זה של פולין ב-1939 וסיפחו אותו לרייך. שלא כמו האזורים האחרים שסופחו לרייך, היה אזור זה בעל אופי פולני מובהק (הפולנים היו יותר מ-90 אחוזים מתושביו), והוא סופח לרייך בגלל פוטנציאל המכרות והתעשייה שלו. לניצול האזור נזקקו הגרמנים לכוח אדם מקצועי מיומן, ולכן לא הפעילו בו את מדיניות הגירוש ההמוני של פולנים ודחו את תהליכי הגטואיזציה והגירוש גם של היהודים. אמנם ביישובים אחדים רוכזו היהודים בגטאות ב-1940 וב-1941, אבל הגטואיזציה של היהודים בשני הריכוזים הגדולים יותר בשלזיה עילית המזרחית – בנדז'ין (Będzin) וסוסנוביץ (Sosnowiec), ערים שמספר היהודים בכל אחת מהן הגיע ב-1941 לכ-25,000 – הייתה אטית והדרגתית יותר משהייתה באזורי פולין האחרים שנכבשו ב-1939. גם דפוס הקיום היהודי באזור זה היה שונה: פעל בו יודנרט אזורי – ה"צנטרלה" (Zentrale der) (Judischen Aeltestenrate in Ostoberschlesien) – בהנהגתו של משה מרין (Merin), שהיה בעל סמכות פיקוח על היודנרטים המקומיים. הגרמנים אמנם ביצעו אקציות רצח בקרב יהודי בנדז'ין וסוסנוביץ כבר במאי ובאוגוסט 1942 ואלפי יהודים גורשו מהן לאושוויץ-בירקנאו, אך הגטואיזציה בהן הושלמה רק באביב 1943, ועד אז הוסיפו יתר תושביהן היהודים לנוע, בהגבלות שונות, בין חלקי העיר ולעתים אף מחוצה לה. הגטאות התקיימו כגטאות סגורים רק חודשים מעטים, וסגירתם הייתה בעצם הכנה לקראת חיסולם באמצעות גירושים לאושוויץ באקציות בקיץ 1943.

מזרח פולין (בגבולות 1939) והמדינות הבלטיות

במזרח פולין (באזורים שכבשו הגרמנים מידי הסובייטים בקיץ 1941), במדינות הבלטיות ואף בתחומי ברית-המועצות בגבולותיה שלפני המלחמה (אוקראינה, בלרוס בגבולות 1939 ומערב

רוסיה) שנכבשו בידי הגרמנים החל בסתיו 1941 – באזורים אלו התפתחו תהליכי הגטואיזציה באופן שונה. בתוך האזור העצום הזה בלט ההבדל בין השטחים שבהם שלטו הסובייטים מ-1939 או 1940 (הארצות הבלטיות ואזורי מזרח פולין, שהפכו תחת השלטון הסובייטי למערב אוקראינה ומערב בלרוס) ובין האזורים הפנימיים יותר של ברית-המועצות. בסרביה (Bessarabia) וצפון בוקובינה (Bucovina), שסופחו לברית-המועצות ביוני 1940 ושבנו לשלטון רומניה בקיץ 1941, יידונו להלן.

באזורי הספר המזרחיים של פולין, הקרסי (Kresy Wschodnie), שלצד הפולנים חיו בהם קבוצות לאומיות גדולות אחרות (בעיקר אוקראינים, ליטאים ובלרוסים), נקלעו היהודים בין מלחמות העולם ללבו של סכסוך מולטי-אתני מתמיד. באזורים אלו, שבתהליכי המודרניזציה שלהם פיגרו בדרך כלל אחרי אזורי מערב ומרכז פולין, עדיין התקיימו ריכוזים גדולים של יהדות מסורתית; היהודים שישבו בהם הושפעו הרבה פחות מתהליכי הפולניזציה ונתיב המודרניזציה שלהם התאפיין בדגש על לאומיות יהודית. כמו בפולין, גם במדינות הבלטיות שהפכו למדינות עצמאיות אחרי מלחמת העולם הראשונה, בעיקר בליטא ובלטוויה, התפתחו חיים ציבוריים ופוליטיים יהודיים ענפים. כרבע מיליון היהודים שחיו במדינות אלו אף נהנו זמן מה ממסגרות של אוטונומיה לאומית יהודית, אך נאלצו להתמודד לקראת סוף שנות השלושים עם אנטישמיות מקצינה והולכת.

הגרמנים כבשו את מרבית שטחי מזרח פולין ואת המדינות הבלטיות בתוך כעשרה ימים – מהלך בזק שלא אפשר התארגנות מסודרת של פינוי או בריחה בהיקפים גדולים. שלא כמו באזורים הסובייטיים שממזרח להם שיידונו להלן, רק אחוזים אחדים מכלל האוכלוסייה היהודית הצליחו לצאת מהם מזרחה לפני הכיבוש הגרמני – אם בבריחה, אם בפינוי ואם בגיוס לצבא האדום. ברבים ממקומות היישוב באזורים אלו נעשו כמעט מיד לאחר הכיבוש מעשי טבח המוניים ביהודים – הן בידי קבוצות אנטישמיות מקומיות (כמה מהן החלו בפוגרומים אפילו לפני כניסת הצבא הגרמני), הן בידי כוחות משטרה וצבא גרמניים (בראש ובראשונה **האיינזצגרופן** והכוחות שארגנו). בכמה גלי פוגרומים שעשו אנטישמים אוקראינים מקומיים בעידוד פעיל של קציני משטרה גרמנים מאיינזצגרופה C נרצחו בלבוב (Lwów), בירת מזרח גליציה כ-6,000 יהודים לפחות – כולם בחודש הראשון של הכיבוש. אנשי משטרה גרמנים מאיינזצגרופה B ומיחידות אחרות, בסיוע מתנדבים ליטאים, רצחו בוויילנה בחודש יולי 1941 כ-5,000 יהודים, רובם הגדול גברים. בין 31 באוגוסט ל-3 בספטמבר 1941, באקציה גדולה נוספת, נרצחו בוויילנה בין 5,000 ל-8,000 יהודים נוספים. מיד לאחר האקציה הזאת נדחקו היהודים שנותרו בעיר לגטו. מעשי טבח התחוללו באותה העת גם במאות מקומות יישוב אחרים שכבשו הגרמנים ובעלי בריתם באותם אזורים.

מבחינת הגרמנים הייתה דרך פעולה זו ראשית מימושו של "הפתרון הסופי של שאלת היהודים" במזרח, גם אם בשלב זה עדיין לא גובשה ההחלטה להחיל אותו בכל רחבי אירופה. מבחינת היהודים, שלא ידעו על כך, הייתה הקמת הגטאות חוויה מכוונת בעלת אופי שונה לחלוטין. בכמה מקומות, כמו למשל בקובנה, הם אפילו ראו בבידודם ובהקמת הגטו הקלה מסוימת: הם ראו עצמם ניצולי גל הרצח הגדול והאמינו או קיוו שבגטו יהיו מוגנים מפני מעשי האלימות הפרועים של ימי הכיבוש הראשונים. חוויה זו השפיעה על הרכב ההנהגה, על חיי היום-יום בגטו ועל דפוסי התגובה שלהם בהמשך הפתרון הסופי.

כפי שנראה להלן, ניכרים הבדלים משמעותיים בין הגטאות שפעלו בכל אזור מהאזורים במרחב העצום הזה.

ליטא ולטוניה

בליטא (בגבולות 1939) ובכמה מהאזורים הסמוכים לה שנכללו עד 1939 במחוז וילנה שבפולין והוכפפו לאחר מכן לאותו רייכסקומיסריאט גרמני, התקיים דפוס גטואיזציה שאפשר לכנותו "הדפוס הליטאי". דפוס זה חזר בעשרות מקומות והתאפיין בזמן הקצר של קיום הגטו ובהיותו בעצם רק תחנת ביניים קצרת טווח עד החיסול המלא של היישוב היהודי בהם. במקומות יישוב רבים בליטא החל כמעט מיד אחרי הכיבוש הגרמני רצח המוני של יהודים. הרוצחים היו בעיקר ליטאים, לעתים תושבי המקום, לעתים שוטרים או חברי מיליציות צבאיות למחצה, והם פעלו בעידוד הגרמנים. לאחר גל הרצח הראשון נדחקו היהודים שנתרו במקומות היישוב הקטנים והבינוניים בליטא לאתרים כמו בית כנסת, בית מדרש, כנסייה, אסם או אחוזה חקלאית, והללו היו לגטאות. בכמה מהמקומות – כמו למשל אליטה (Alytus), וירבלן ולזדי (Lazdijai) – בלטה יזמתם של הליטאים בדחיקת היהודים לגטאות אלו. במקומות אחרים, בעיקר ביישובים קטנים כגון בזילין (Bazilionai), סובוץ' (Subačius) וסמילישוק (Semeliškės), נראה שלא היה מדובר בגטואיזציה פורמלית על-פי הנחיות מסודרות של הגרמנים, אלא בדחיקתם הזמנית של היהודים לגטאות מאולתרים כאלה. בערכים בחרנו לפעמים לכנותם "מעין גטו", אך בכל זאת הכללנו אותם באנציקלופדיה, מפני שביסודו של דבר המאפיינים שלהם עלו בקנה אחד עם המאפיינים הרחבים של "גטו" כפי שהוגדרו לעיל. ברוב המקומות הללו חוסלו אותם ריכוזים של יהודים בתוך שבועות אחדים (או לכל היותר בתוך כמה חודשים) באקציות ירי. על חיסולם הופקד איינזצקומנדו 3 של איינזצגרופה A. בפיקודו של קרל יגר (Karl Jäger) פעל איינזצקומנדו 3 באופן רצחני וטוטלי במיוחד, בסיוע פעיל של כוחות ליטאיים מקומיים. בכמה מהגטאות בליטא רצחו תחילה את הגברים ורק לאחר זמן מה את הנשים והילדים – ובעקבות זאת נוצרו בסביבה כמה גטאות של נשים, כפי שצוין לעיל. עם זאת, בכמה מהקהילות הגדולות יותר בליטא (בגבולות 1939), ובראשן קובנה ושול, וכן בוילנה, החליטו הגרמנים להשאיר כמה גטאות שבסוף 1941 כונו תושביהם ##דוח יגר## "יהודי עבודה" (Arbeitsjuden). מעבר לכך היו במחוז וילנה הפולני לשעבר עוד כמה עשרות גטאות שקצתם הוקמו אחרי אקציות רצח המוניות שנעשו בקיץ 1941. רובם חוסלו באקציות ירי במהלך שנת 1942. כעשרה מהם, ובראשם גטו וילנה, התקיימו עד 1943. בקובנה ובשול התקיימו הגטאות עד קיץ 1943, ואז הפכו למחנות ריכוז והתקיימו כך עד קיץ 1944.

תהליך דומה ביסודו התחולל גם בלטוניה. בלטוניה נרצחו כמעט כל היהודים בחודשי הכיבוש הראשונים, בשיתוף פעולה בין כוחות משטרה גרמניים מאיינזצגרופה A ליחידות עזר לטויות. מקצת יהודי לטוניה רוכזו קודם לכן בגטאות אחדים שהתקיימו זמן קצר יחסית, כגון באלווי (Balvi) ווילאקה (Vilaka). בראשית 1942 נותרו בתחומי לטוניה כמה אלפים מעטים של יהודים בשלושה גטאות בלבד: ריגה, לייפאיה (Liepaja) ודאוגופילס. שני הראשונים הוסיפו להתקיים עד 1943.

בצירק ביאליסטוק

מדרום לליטא, בבצירק ביאליסטוק שסופח לגרמניה, החל תהליך הגטואיזציה לאחר גל הרציחות של קיץ 1941. יהודי האזור רוכזו בגטאות, והגדולים שבהם היו בביאליסטוק (שבה קדם לגטואיזציה רצח המוני של כ-7,000 יהודים) ובגרודנה (Grodno). רוב הגטאות באזור הוקמו בסתיו 1941 (הגטו בביאליסטוק הוקם כבר באוגוסט 1941), ומיעוטם בחודשים הראשונים של 1942. הגרמנים גירשו את יהודי הגטאות באזור זה – בתחילה הקטנים יותר ולבסוף שני הגדולים – בסדרת אקציות שהחלה בנובמבר 1942 והסתיימה בפברואר 1943. רובם גורשו לטרבלינקה, וקצתם לאושוויץ. בתום גל הגירושים הזה הוסיף להתקיים באזור רק ריכוז היהודים בגטו ביאליסטוק, שהיו בו מפעלים ובתי מלאכה רבים שייצרו בעבור הגרמנים, עד שחוסל גם הוא באוגוסט 1943.

מזרח פולין: נובוגורודק, פולסיה ווולין

שלושה מחוזות אלו שבאזורי הפריפריה של מזרח פולין בגבולות 1939 נכללו אחרי הכיבוש הגרמני ב##רייכסקומיסריאט אוסטלנד## (Reichskommissariat Ostland) וב##רייכסקומיסריאט אוקראינה## (Reichskommissariat Ukraine). תהליך הגטואיזציה בהם היה שונה. גם בהם נרצחו יהודים במקומות יישוב רבים בגל הרצח הראשון של קיץ 1941, אך היקף הפוגרומים היה בדרך כלל מצומצם יותר מהיקפם בליטא. רק במקומות מעטים יחסית שבהם הוקמו גטאות, ובהם פינסק (Pinsk), חומסק (Chomsk) ודוויד-הורודוק (Dawidgródek) שבמחוז פולסיה וניישוויז' (Nieśwież) שבמחוז נובוגורודק, היה רצח המוני של יהודים עוד לפני הקמת הגטו. מתוך יותר מ-120 הגטאות במחוזות אלו הוקמו אחדים כבר בקיץ 1941, אך רובם הוקמו לקראת סוף 1941 או באביב-קיץ 1942.

מאפיין בולט במיוחד ברבים מהגטאות שפעלו במחוזות נובוגורודק, פולסיה ווולין היה חלוקת הגטו לשני חלקים, ולפעמים יותר, על-פי מידת היצרנות של היהודים. בוולודז'ימיז' ווילינסקי (לודמיר) (Włodzimierz Wołyński [Ludmir]) שבמחוז וולין בלטה משמעותה של החלוקה הזאת עד כדי כך שהגטו היצרני כונה בפי היהודים "הגטו החיי", והאחר כונה "הגטו המת". בגטו סלונים (Słonim) שבמחוז נובוגורודק שוכנו היהודים בעלי המקצועות הנדרשים ברובע מיוחד נפרד שכונה "האיי" – נחל שזרם משני צדיו הפריד אותו משאר הגטו. לאחר מכן חולק גטו סלונים לרבעים על-פי מקצועות התושבים, והממשל הנפיק תעודות בצבע צהוב רק לתושבי "האיי" ולתושביו של עוד רובע אחד בגטו. גטו קוסוב פולסקי (Kosow Poleski) שבמחוז פולסיה חולק על-פי עיקרון זה לשלושה: בגטו אחד, בתוך העיירה, רוכזו בעלי המקצועות ובני משפחותיהם; בגטו שני שוכנו זקנים ו"בלתי מועילים"; ובגטו שלישי רוכזו בני משפחותיהם של מי שהועבדו במחנות הסמוכים למקום.

תופעה מעוררת עניין שבלטה במיוחד במחוזות אלו הייתה ההיתר שהעניקו הגרמנים ליהודים מסוימים, בעיקר לאלו שנחשבו מועילים, להתגורר זמן מה מחוץ לתחומי הגטו. כך למשל הורשו רופאים יהודים להתגורר מחוץ לגטו קיוורצה (Kiwercze) שבמחוז וולין. רופאים יהודים, נשים יהודיות שנישאו לפני המלחמה ללא-יהודים והתנצרו, כמה בעלי מקצועות נדרשים ומיוחסים אחרים הורשו להמשיך להתגורר מחוץ לגטו ברנוביצה (Baranowicze) שבמחוז נובוגורודק בחודשים הראשונים לקיומו. לפעמים היה במצב הזה כדי לסייע גם לתושבי הגטו. כך

לדוגמה ניסו כמאתיים היהודים שהורשו לגור כמה חודשים מחוץ לגטו סלונים – רופאים, בעלי מקצועות אחרים וכמה משפחות יהודיות שבבתיהן שוכנו קציני צבא גרמנים – לסייע לתושבי הגטו בהשגת מזון בסחר חליפין עם איכרים.

בסופו של דבר לא היה גורלם של בעלי המקצועות וה"מיוחסים" האחרים שונה מגורלם של שאר תושבי הגטו. כמעט כל הגטאות בשלושת המחוזות הללו חוסלו עד סוף 1942 באקציות ירי, לעתים אחרי העברת תושביהם למחנה מעבר זמני. לא היה כמעט פינוי מאורגן ומסודר של יהודים מאזורים אלו למחנות ההשמדה. רק מעטים מהגטאות הללו הוסיפו להתקיים במתכונת כלשהי עד שנת 1943. כך למשל בוולוז'ין (Wolozyn) שבמחוז נובוגרודק חוסלו מרבית תושבי הגטו בקיץ 1942, אך כמה בעלי מקצועות נדרשים ובני משפחותיהם הוסיפו לחיות בו עד אוגוסט 1943. גטו נובוגרודק הפך למעשה למחנה עבודה בראשית 1943 ופעל במתכונת זו חודשים אחדים, עד שהאסירים שנתרו בו נמלטו ממנו בספטמבר 1943. בוולודז'ימייז' וולנסקי הוקם גטו חוזר, וכמה מאות יהודים שרדו בו עד שלהי 1943.

מאפיין מעניין נוסף של הגטאות באזורי פריפריה אלו של מזרח פולין הוא שפעלו בהם מחתרות במספר גדול יחסית ואף פרצו בהם התקוממויות. ליצירת הדפוס הזה חברו יחדיו כמה גורמים שונים: ראשית, למרות הסובייטיזציה שעברו אזורים אלו בין ספטמבר 1939 ליוני 1941, בכל זאת שרד בהם חלק מתשתית ההנהגה היהודית הוותיקה ונותר פעיל; שנית, האלימות הרצחנית שהפעילו הגרמנים בראשית הכיבוש מנעה כל אשליות ביחס לכוונותיהם; שלישית, הגטאות באזורים אלו שרדו זמן רב יחסית (לעומת ליטא למשל); ורביעית, היערות העבותים בסביבה סיפקו עורף נוח לפעילות מחתרתית. בגטו בריסק דליטא (Brześć nad Bugiem) שבמחוז פולסיה פעלו שתי מחתרות: באחת היו תלמידי גימנסיה יהודים, קצתם ציונים, והאחרת התבססה על יהודים קומוניסטים והיו לה קשרים פעילים עם המחתרת הסובייטית. בקיץ 1942, באקציית החיסול של גטו קלצק (Kleck) שבמחוז נובוגרודק, פעלו חברי המחתרת בשיתוף פעולה עם היודנרט והציתו את בתיהם, ומאות יהודים הצליחו להימלט ליערות הסמוכים. בגטאות בלידה (Lida) ונובוגרודק קיימו המחתרות היהודיות קשר פעיל עם פרטיזנים (בעיקר יהודים) שפעלו בסביבה והצליחו בסופו של דבר לארגן בריחות של כמה מאות יהודים ליערות.

גליציה המזרחית: מחוזות לבוב, טרנופול וסטניסלבוב

דרומה משם, באזור שכלל עד 1939 את מחוזות לבוב, טרנופול וסטניסלבוב בפולין, התפתח תהליך הגטואיזציה בדרך שונה. בימים הראשונים לאחר הכיבוש הגרמני התחוללו פוגרומים גדולים בכמה ממקומות היישוב בהם, בין השאר בלבוב ובטרנופול. לאחר גל רציחות ראשון זה סופח האזור באוגוסט 1941 לגנרלגוברנמן והפך למחוז חמישי שלו: מחוז גליציה. המדיניות הנאצית שהונהגה במחוז החדש מכאן והלאה שילבה בין דפוסים שאפיינו אזורים אחרים במזרח פולין ובין דפוסי המדיניות שהונהגה בשאר המחוזות במערב הגנרלגוברנמן. באזור הוקמו כ-60 גטאות; רק מיעוטם – בעיקר הגדולים שבהם – הוקמו עוד בשנת 1941. הגטו הראשון במחוז גליציה הוקם בטרנופול בספטמבר 1941. בכמה מקומות קדמה לריכוז היהודים בגטו אקציית רצח המונית בירי. בסטניסלבוב לדוגמה נורו למוות יותר מ-10,000 יהודים עוד לפני הקמת הגטו. הגטו הגדול באזור הוקם בלבוב. עד דצמבר 1941 רוכזו שם כ-110,000 יהודים, לאחר אקציה גדולה שבה רצחו הגרמנים אלפי יהודים.

מרבית הגטאות במחוז גליציה הוקמו בשנת 1942. במחוזות המערביים של הגנרלגוברנמן הוקמו הגטאות זמן רב לפני הגירושים למחנות המוות והתקיימו זמן רב יחסית, ואילו ברבים מגטאות מחוז גליציה החל גירוש היהודים למחנה המוות בלז'ץ זמן קצר אחרי הקמתם ולפעמים עוד קודם לכן. הגטאות במחוז הוקמו אפוא בעת ובעונה אחת עם מימוש הפתרון הסופי בתחומן, אם כי הקמתם לא הייתה בהכרח חלק ממנו. גטו קולומיאה לדוגמה הוקם בסוף מארס 1942, ויהודים גורשו ממנו לבלז'ץ כבר בראשית אפריל. הגל הגדול של גירוש יהודי המחוז לבלז'ץ החל בקיץ 1942, וכמה גטאות נוספים הוקמו במהלכו. כך למשל הוקם גטו בוריסלב (Boryslaw) בסוף קיץ 1942, אחרי גירושם של כמה אלפים מיהודי העיר לבלז'ץ. בבוצ'ץ (Buczacz) שבמחוז טרנופול הוקם הגטו רק בדצמבר 1942, לאחר שכמחצית מיהודי העיר כבר גורשו לבלז'ץ או נרצחו.

עד דצמבר 1942 (מועד הפסקת פעילותו של מחנה ההשמדה בבלז'ץ) חיסלו הגרמנים את רוב הגטאות של מחוז גליציה – מימוש חלקי של פקודת הימלר בנוגע לסיום רצח כל היהודים בגנרלגוברנמן עד סוף 1942. כעשרים הגטאות האחרונים ששרדו במחוז אחרי סוף 1942 הפכו במהלך 1943 ל"גטאות עובדים", וכמה מהם – כמו לבוב וטרנופול – אף הגדירו הגרמנים "מחנה עבודה ליהודים" (Judenlager, ובקיצור Julag). מחנות אלו הוכפפו לפיקוד ישיר של סגל גרמני והנהגה היהודית בהם בוטלה. כל הגטאות במחוז חוסלו בסופו של דבר עד קיץ 1943: מקצת תושביהם נרצחו באקציות ירי, אחרים גורשו למחנה ההשמדה סוביבור, ומעטים הועברו למחנות עבודה בסביבה.

הגטאות בברית-המועצות (בגבולות 1939)

ממזרח לאזורים שתוארו לעיל עיצבו נתוני הפתיחה השונים את תהליך כינונם ופעילותם של הגטאות בצורה שונה. ברפובליקות הסובייטיות של בלרוס ואוקראינה בגבולות 1939 וכן בשוליה המערביים של הרפובליקה הסובייטית הפדרטיבית של רוסיה הושפעו חיי היהודים מתהליכי המודרניזציה והסובייטיזציה שעברו על ברית-המועצות בשנות העשרים והשלושים. **###תחום המושב###** ההיסטורי בוטל בשנת 1917, היהודים הורשו להגר לערים המפותחות שבלב רוסיה (בראש ובראשונה מוסקווה ולנינגרד), ויותר מחצי מיליון יהודים – רבים מהם צעירים ובעלי יזמה – היגרו בשנות העשרים והשלושים מזרחה, אל מעבר לאזורים שכבשו לימים הגרמנים. גם היהודים שנשארו בשטחי תחום המושב, שרבים מהם נטו יותר למסורתיות, עברו תחת השלטון הסובייטי תהליכי עיור מואצים ובכללם גם אקולטורציה רוסית, ורבים מהם אף הצליחו להתקדם בסולם החברתי של המשטר החדש. בשל תהליך הסובייטיזציה חוסלו בתוך שנים אחדות הן המבנה הקהילתי היהודי המסורתי הן מפלגות וארגונים יהודיים מודרניים, להוציא כאלה שפעלו בחסות המשטר. נוצר הבדל בסיסי בדפוסי ההנהגה היהודית בין הגטאות שהוקמו בשטחי ברית-המועצות שבגבולות 1939 לעומת הגטאות באזורים המערביים יותר, שסופחו לברית-המועצות על-פי **###הסכם מולוטוב-ריבנטרופ###**. במזרח פולין ובלטא נותרו שרידים של המבנה הקהילתי והפוליטי היהודי-לאומי הענף שהצליחו לשרוד בתקופת הביניים של השלטון הסובייטי, והם שימשו תשתית לכינון היודנרטים בגטאות רבים. בגטאות שבתחומי ברית-המועצות, לעומת זאת, לא יכלה לצמוח הנהגה דומה.

שני מאפיינים יסודיים נוספים שיחדו את האזורים הפנימיים של ברית-המועצות לעומת שאר האזורים שהוקמו בהם גטאות (ובכללם האזורים המערביים יותר שנכנסו לתחום השליטה הסובייטית ב-1939 ו-1940) נגעו להיקף הבריחה, ובעיקר לפינוי של חלק ניכר מהאוכלוסייה היהודית מזרחה. בשבועות או אף בחודשים שעברו מאז תחילת מבצע ברברוסה ביוני 1941 ועד כיבושם של אזורים אלו גויסו יהודים רבים לצבא האדום, ובמקומות מסוימים אורגנו מבצעי פינוי גדולים, בעיקר בערים הגדולות ובעיירות הסמוכות למסילות ברזל. מטבע הדברים, כל עוד לא הגיע הכיבוש הגרמני, התאפשרה גם בריחתם העצמאית של יחידים וקבוצות של יהודים ביזמתם שלהם. על-פי ההערכות ערב מלחמת העולם השנייה חיו באזורים אלו מעט יותר משני מיליון יהודים; רק כמיליון מהם הגיעו בסופו של דבר לתוך תוכה של ברית-המועצות, ורובם ניצלו.

על הגטאות באזורים הסובייטיים ועל החיים היהודיים הפנימיים בהם ידוע לנו מעט יחסית, משום שהפתרון הסופי באזורים אלו החל לפעמים ממש עם הכיבוש, רוב הגטאות בהם התקיימו רק זמן קצר, ולא הספיקו להתפתח בהם מסגרות חיים יהודיות פנימיות. שני העשורים של השלטון הקומוניסטי שקדמו לשואה הביאו לידי הרס של מסגרות החיים היהודיות המסורתיות – אותן המסגרות שבגטאות באזורים המערביים יותר שימשו תשתית לחיי הדת והתרבות של הציבור. התיעוד על הגטאות שבאזורים הסובייטיים דל יותר גם משום שלאחר השחרור התרכזו השלטונות הסובייטיים באיסוף מידע על תהליכי הרצח – רצח אזרחים סובייטים ללא הבדל דת ולאום – ולא על החיים תחת השלטון הנאצי. גישה זו ניכרת גם באופי התיעוד שנאסף בברית-המועצות בעשורים שלאחר מכן.

בלרוס

בבלרוס הוקמו יותר מ-70 גטאות בשלושה אזורים של כיבוש גרמני: רייכסקומיסריאט אוסטלנד, רייכסקומיסריאט אוקראינה ותחום הממשל הצבאי הגרמני. את רובם הקימו הגרמנים עד סוף 1941, למעט שישה מהם שהוקמו בחורף או באביב של 1942. מקצת הגטאות נכללו באותו חלק של בלרוס שניהל המינהל האזרחי, אך רבים מהם (בעיקר במזרח בלרוס) נמצאו רוב הזמן בתחום הממשל הצבאי הגרמני. גטו מינסק (Minsk), הגדול שבגטאות בלרוס, שבשיא פעילותו רוכזו בו כ-80,000 יהודים (תושבי העיר וסביבתה וגם מאזורים שממערב לה), הוקם עוד ביולי 1941, בימי הממשל הצבאי הגרמני באזור. כמעט כל הגטאות בבלרוס היו יחידה אחת, אך במקומות מעטים כמו סלוצק (Slutsk) שבמחוז מינסק ושקלוב (Shklov) שבמחוז מוגילב (Mogilev) חולקו היהודים בין גטו עירוני לגטו נוסף שהתקיים מחוץ לעיר. במינסק בלטה במיוחד החלוקה בין הגטו הכללי ובין חלק נפרד בתחומו שרוכזו בו יהודים שהובאו לשם מהרייך הגרמני החל בנובמבר 1941. ל"גטו יהודי הרייך" במינסק היה יודנרט משלו.

ברוב המקומות בבלרוס לא קדמו להקמת הגטאות פוגרומים גדולים של האוכלוסייה המקומית ביהודים ואף לא אקציות המוניות של הגרמנים. עם זאת, ביותר מעשרה מקומות עשו הגרמנים אקציות רצח לפני ריכוז היהודים בגטו – במינסק לדוגמה נרצחו כבר ביולי 1941 2,000-3,000 יהודים משכבת האינטליגנציה. במקומות אחדים, כמו לדוגמה פטריקוב (Petrikov) שבמחוז פולסיה ופלשצ'ניצי (Pleshchenitsy) שבמחוז מינסק, הוכנסו לגטו רק שרידי היישוב היהודי (בדרך כלל בעלי מקצועות) אחרי רציחתם של רוב יהודי היישוב. בסופו של דבר, כמעט

בכל גטאות בלרוס חוסלו היהודים באקציות ירי סמוך להם, רובם הגדול באקציית ירי אחת שעשו הגרמנים בסיוע של שוטרים בלרוסים מקומיים וכוחות עזר אחרים (ובהם ליטאים, לטוויים, אסטוניה ופינים). רוב הגטאות בבלרוס חוסלו מוקדם יחסית, בין סתיו 1941 לאביב 1942, וכמעט כל היתר חוסלו עד סוף קיץ 1942. הגטו האחרון ששרד באזור היה גטו מינסק; רוב תושביו נרצחו באקציות בין סתיו 1941 לקיץ 1942 – רובם בירי וקצתם במשאיות גז שהופעלו במחנה ההשמדה מלי טרוסטינץ (Maly Trostenets) – אך אלפי יהודים הוסיפו לחיות בגטו עד אוקטובר 1943 הודות למערך העבודה המסודר שאורגן בו והעסיק בעלי מקצוע יהודים בשירות תעשיות החימוש והרכבות הגרמניות.

אוקראינה

הרפובליקה הסובייטית של אוקראינה, שנכבשה ברובה בידי הגרמנים (להוציא אזור השליטה הרומני ב-#טרנסניסטריה## שיידון להלן), נחלקה מאז 1 בספטמבר 1941 בין המינהל האזרחי של רייכסקומיסריאט אוקראינה ובין הממשל הצבאי במזרח. יותר מ-80 גטאות הוקמו ופעלו בשני אזורים אלו של כיבוש גרמני, רובם בחודשי הכיבוש הראשונים. שלא כמו ברוב הגטאות בבלרוס, באוקראינה היו פוגרומים רבים ואקציות רצח רבות עוד לפני הקמת הגטאות. בעיר המחוז זייטומיר ובאומן (Uman) שבמחוז קייב, במקומות אחדים, קטנים יותר, ובהם קומסומולסקויה (Komsomolskoye) שבמחוז ויניצה ובנובוגרד-וולינסק (זווייהל) (Novograd Volynskiy [Zviahel]) שבמחוז זייטומיר, הוקמו גטאות רק לאחר שרוב התושבים היהודים כבר נרצחו. עוד הבדל בין הגטאות באוקראינה לגטאות בבלרוס היה שבאוקראינה היה מספר גדול הרבה יותר של אקציות ביניים לפני האקציה האחרונה של חיסול הגטו. הסיבה לריבוי האקציות, בכמה מהמקומות לפחות, הייתה שהגטאות באזור היו מאוכלסים יותר. בדרך כלל נרצחו תושבי הגטו באקציות ירי, ולעתים גם בדרכים אחרות כמו כליאה במכרות זרחן או פחם בסביבות העיר. בקיץ 1941 רוכזו בגטו של עיר המחוז קמניץ-פודולסקי אלפי יהודים מקומיים (ככל הנראה יותר מ-10,000) ועוד כ-11,000 יהודים שגורשו מתחומי הונגריה. רובם נרצחו בידי הגרמנים, בסיוע של יחידות הונגריות ושל אוקראינים מקומיים, באקציה ענקית שנעשתה בסוף אוגוסט 1941, אם כי הגטו עוד הוסיף להתקיים לאחר מכן עד שלהי 1942. גטו גדול אחר באזור זה היה בעיר המחוז חרקוב; מספר תושביו נאמד ב-12,000-15,000 נפשות, והוא חוסל כבר בינואר 1942. בכמה מקומות באוקראינה הקימו לצד הגטו (או לעתים אחרי חיסולו) מחנות עבודה וריכוז בהם בעלי מקצוע יהודים ולפעמים גם את בני משפחותיהם. בברדיצ'ב שבמחוז זייטומיר למשל נרצחו מרבית תושבי הגטו עוד בנובמבר 1941, אך כ-300 בעלי מקצוע הוסיפו לחיות בתחומו עוד חודשים אחדים, עד שהועברו ב-1 במאס 1942 למחנה עבודה סמוך לעיר. בנמירוב (Nemirov) שבמחוז ויניצה חוסלו רוב תושבי הגטו עד יוני 1942, ולאחר מכן ריכוז הגרמנים 250 צעירים "כשירים לעבודה" במחנה עבודה שהוקם בבית הכנסת בעיר. מחנה זה התקיים עד מאי 1943, ואז נרצחו האסירים שעבדו בו.

הרפובליקה הסובייטית הפדרטיבית של רוסיה

ממזרח לאוקראינה ובלרוס, באזורים שכבשו הגרמנים בשוליה המערביים של הרפובליקה הסובייטית הפדרטיבית של רוסיה והכפיפו אותם לממשל הצבאי של הוורמכט, לרבות אזור קרים

וקווקז, הוקמו יותר מ-40 גטאות. אזורים אלו היו האזורים האחרונים שכבשו הגרמנים בתוך ברית-המועצות והראשונים ששוחררו, ולעובדה זו נודעה השפעה גם על גורל היהודים בהם. מטבע הדברים היה היקף הבריחה והפינוי מזרחה של יהודי האזורים הללו גדול במיוחד, ורובם הגדול כבר לא היו בהם כשנכנסו אליהם הגרמנים. כך למשל היה בעיר המחוז סמולנסק: לפחות 12,000 מ-15,000 תושביה היהודים עזבו אותה לפני הכיבוש הגרמני, בין שנמלטו בעצמם ובין שפנו בידי השלטונות הסובייטיים. בקרב הנותרים באזורים אלו בלט שיעורן הגבוה במיוחד של הקבוצות החלשות – ילדים, זקנים ונכים שלא גויסו לצבא האדום ולא הספיקו להתפנות.

רוב הגטאות בתחומי רוסיה הוקמו בקיץ או בסתיו 1941. שלא כמו הגטאות באזורים שממערב להם, כמחצית הגטאות ברוסיה לא הוקמו בשכונות יהודיות היסטוריות, משום שהיו באזור שמעבר לתחום המושב של יהודי רוסיה הצארית. תושבי הגטאות ברוסיה הועסקו בעבודות כפייה שהיו קשורות לנזקי המלחמה (ניקיון, תיקון כבישים, פינוי הריסות ולעתים אף פינוי נפלי פצצות), ולא הספיקה לקום בגטאות שם תשתית כלכלית משמעותית יותר.

בשל הקרבה היחסית בין החזית לגטאות רוסיה נודעה להתפתחויות הצבאיות השפעה ישירה על גורל יושביהם. מרבית תושביו של גטו קלוגה (Kaluga) שבמחוז טולה (Tula), שהגרמנים הקימוהו בנובמבר 1941, שוחררו כבר ב-30 בדצמבר 1941, בזכות מתקפת החורף הראשונה של הצבא האדום. לעומת זאת, את תושביו של גטו וליז' שבמחוז סמולנסק, יותר מ-1,500 נפשות, רצחו הגרמנים בינואר 1942 בשל התקרבותו של הצבא האדום לאזור. הגרמנים ניסו לנהוג כך גם בגטאות הקטנים יותר של אוסביאטי (Usvyaty) ואילינו (Ilyino), אף הם במחוז סמולנסק, אך שחרורן המהיר של עיירות אלו בידי כוחות הצבא האדום בסוף ינואר 1942 מנע את הרצח ההמוני. קרבתה של החזית לגטו פטרוביצי (Petrovichi), אף הוא במחוז סמולנסק, אפשרה לקבוצת מחתרת של כ-30 צעירים להימלט ממנו ערב חיסולו ביוני 1942 ולהצטרף לחיילים הסובייטיים. את מרבית הגטאות בתחומי רוסיה חיסלו הגרמנים (לעתים בסיוע כוחות משטרה רוסיים) באקציות ירי לאחר חודשים אחדים; כמעט כולם חוסלו עד קיץ 1942, אולם האחרון שבהם, הגטו הקטן של דמיטרייב לגובסקי (Dmitriyev Lgovskiy) שבמחוז קורסק (Kursk), התקיים עד מארס 1943, ואז רצחו הגרמנים את מרבית תושביו היהודים, שניסו להימלט לעבר הכוחות הסובייטיים המתקרבים.

באזורי הספר שבדרום אזור הכיבוש הגרמני ברוסיה, בחצי האי קרים ובקווקז, הוקמו חמישה גטאות: ארבעה מהם התקיימו רק כחודש ורק אחד מהם – גטו מיקויאנשחר (Mikoyanshakhar) שבמחוז סטוורופול (Stavropol) – התקיים ארבעה חודשים וחצי. רבים מהיהודים בגטאות אלו היו מפונים מאזורים במערב שהסובייטים העבירו לשם קודם לכיבוש. אזורי קרים וקווקז התייחדו בקבוצות שהנאצים לא היו בטוחים ביהדותן – כגון הקראים והקרימצ'קים בקרים ו"היהודים ההרריים" בקווקז (וקצתם ניצלו בזכות הספקות הללו) – אבל בשל התנאים והנסיבות (ולא בהכרח מתוך מדיניות גרמנית מכוונת) רוכזו בגטאות רק יהודים אשכנזים.

רומניה ואזור הכיבוש הרומני (טרנסניסטריה)

תחום השלטון הרומני בתקופת מלחמת העולם השנייה – הן בגבולות רומניה עצמה הן בטרנסניסטריה (אזור הכיבוש הרומני בברית-המועצות) – היה האזור הבעייתי ביותר בתהליך

איתור הגטאות. הקושי נובע הן מהאופי המורכב והייחודי של הגטואיזציה באזורים אלו הן מהיעדרו של מחקר מקיף ומפורט בנושא. בשל כך כוללת האנציקלופדיה רק קבוצה חלקית מאוד של הגטאות שהיו בתחומי שלטונה של רומניה בתקופת השואה.

ערב השואה נחלקה יהדות רומניה לארבע יחידות היסטוריות, שלכל אחת מהן מורשת היסטורית ודפוסים לשוניים ותרבותיים שונים. רבים מכ-265,000 יהודי הממלכה הישנה – הרגט (Regat) – שחיו תחת שלטון רומני כבר בעשורים שלפני מלחמת העולם הראשונה, בעיקר אלה מהם שחיו בבירה בוקרשט, עברו תהליך של אקולטורציה רומנית, אך קבוצה גדולה נשארה מסורתית ודוברת יידיש. בבוקובינה, שהייתה לפני מלחמת העולם הראשונה בתחומי הקיסרות האוסטרו-הונגרית, חיו יותר מ-90,000 יהודים, קצתם יהודים מודרניים דוברי גרמנית וקצתם מסורתיים דוברי יידיש. יותר מ-200,000 יהודים חיו בבסרביה – אזור נחשל במיוחד שנכלל עד מלחמת העולם הראשונה בתחומי שלטונה של רוסיה הצארית. רובם היו יהודים מזרח-אירופים מסורתיים, ומיעוטם עברו אקולטורציה רוסית. בדרום טרנסילוניה חיו עוד כ-41,000 יהודים, רבים מהם יהודים מודרניים דוברי הונגרית וגרמנית, אך הייתה בהם גם קבוצה מסורתית של דוברי יידיש.

בסרביה וצפון בוקובינה הועברו משלטון רומניה לשלטון ברית-המועצות ביוני 1940 על-פי ההסכם בין הסובייטים לגרמנים, ושב ונכבשו בידי הגרמנים והרומנים בסוף יוני 1941. בעת ההיא חיו שם כ-230,000 יהודים. בפרעות המוניות אלימות שהתחוללו באזור ביולי ואוגוסט 1941 נרצחו רבבות יהודים; בפרעות השתתפו הצבא וה##ז'נדרמריה## הרומניים וגם תושבים מקומיים. בד בבד עם מעשי הרצח החלו הרומנים לרכז את מקצת יהודי האזור בגטאות; בימי קיומם של הגטאות הללו סבלו תושביהם מעשי שוד ואונס רבים של הרומנים. ערכי האנציקלופדיה כוללים פחות מעשרה גטאות בבסרביה ובבוקובינה; מרביתם התקיימו זמן קצר יחסית, עד סתיו 1941, כשגורשו תושביהם לטרנסניסטריה, ממזרח לנהר דנייסטר. שני הגטאות הגדולים היו בצ'רנוביץ (Cernauti; Czernowitz) שבבוקובינה ובקיישינב (Chisinau; Kishinev) שבבסרביה. תהליך הגטואיזציה בצ'רנוביץ מיטיב להמחיש את ייחודו של האזור: יותר מ-50,000 יהודים רוכזו בגטו מגודר באוקטובר 1941. קרוב ל-30,000 מהם גורשו לטרנסניסטריה עד שלהי 1941, ועוד כמה אלפים גורשו לשם בחודשים הראשונים של 1942. לאחר מכן, בשלהי 1943, הסירו השלטונות הרומניים כמה מהגבלות התנועה שהוטלו על היהודים, וכ-15,000 יהודים הוסיפו לחיות בצ'רנוביץ עד ששחררו אותם הסובייטים בפברואר 1944. יש הערכה שנוסף על גטאות אלו היו בבסרביה ובצפון בוקובינה עוד עשרה או אפילו עשרים מקומות אחרים שיהודים רוכזו בהם בתנאים העולים בקנה אחד עם הגדרה של גטו, אך בהיעדר מחקר עדכני בעניין לא כללנו אותם באנציקלופדיה.

ב-1940 אולצו הרומנים למסור להונגריה את צפון טרנסילוניה, אזור שהחזיקו בו מאז סוף מלחמת העולם הראשונה, ואילו דרום טרנסילוניה, אזור שכאמור חיו בו כ-41,000 יהודים, נותר בתחום שלטונה של רומניה. יהודים שסולקו מהעיירות ומהכפרים שבהם גרו רוכזו בתקופת השואה בכל מיני מקומות מאולתרים באזור ושהו בהם פרקי זמן של שבועות או חודשים. למיטב הבנתנו, מאפייני המגורים שלהם במקומות מאולתרים אלו אינם מתיישבים באופן חד-משמעי עם ההגדרה הרחבה שנתנו באנציקלופדיה ל"גטו", וקצתם פעלו כמעין מחנות עבודה. משום כך, וגם בגלל היעדר מידע מחקרי אמין, לא כללנו באנציקלופדיה מקומות יישוב בדרום טרנסילוניה.

קושי דומה התעורר גם בקשר לאזור הפנימי של רומניה (הרֶגֶט). יהודים הוגלו מעשרות ערים ועיירות למקומות ריכוז מאולתרים, שהו בהם כמה שבועות או חודשים, ולאחר מכן הורשו קצתם לחזור לעיירות מגוריהם ואחרים הועברו לעיירות אחרות. תנאי הריכוז של יהודים אלו, שמרביתם (פרט לתושבי מחוז דורוהוי [Dorohoi]) הורשו בסופו של דבר לשוב לבתיהם, גם הם לא עלו בקנה אחד עם תנאי ה"גטו" כפי שהגדרנו אותו באנציקלופדיה.

האזור המורכב ביותר בתחומי השלטון הרומני בכל האמור בריכוז היהודים בגטאות היה טרנסניסטריה: אזור במערב אוקראינה, בין הנהר דנייסטר לנהר בוג, שסופח לתחום שלטונה של רומניה. **למבוא זה נספחת רשימה** רחבה של יותר מ-180 מקומות שנזכרו בתיעוד של הז'נדרמריה הרומנית כגטאות או כמחנות בטרנסניסטריה. ההבחנה בין גטאות למחנות, השימושית באזורי הכיבוש הגרמני, נמצאה שימושית הרבה פחות באזורי השליטה של רומניה, הן בגלל המציאות בהם הן בגלל חוסר העקביות בשימוש במונחים אלו בתיעוד הרומני. בכמה מהמקומות הללו, גם אם הרומנים הגדירו אותם גטאות, לא התנהלו חיי היהודים באופן המתיישב עם הגדרתנו את המונח "גטו". כך למשל ידוע שבמספר לא קטן של יישובים אמנם רוכזו היהודים בכפרים ובעיירות ולא הורשו לצאת מתחומיהם, אך תנועתם בתוכם לא הוגבלה ולא נאכפה הפרדה ביניהם ובין התושבים המקומיים. לפיכך כללנו באנציקלופדיה רק כ-40 ערכים שעניינם בגטאות המנויים ברשימה הנספחת. גטאות אלו מתייחדים בהרכב האנושי שלהם – אוכלוסייה מגוונת של יהודים אוקראינים מקומיים ששרדו מגל הרצח הראשון של איינזצגרופה C ויהודים מגורשים מרומניה (בעיקר מבסרביה ומצפון בוקובינה). היהודים המגורשים היו הרוב בקרב תושבי הגטאות הללו והיו דומיננטיים גם ביכולת ההתארגנות שלהם ובקשריהם עם השלטונות הרומניים. מסוף 1942 קיבלו תושבי הגטאות הללו, ובעיקר המגורשים שבהם, חבילות סיוע של מזון ותרופות מארגונים יהודיים ברומניה. במרכז פעילות זו עמדה "ועדת העזרה היהודית" שפעלה מבוקרשט ולאחר מכן סייעה גם בהקמת בתי תמחוי ודאגה לטיפול ביתומים בטרנסניסטריה. התנאים בכמה מהגטאות אפשרו לתושביהם, לפחות בחלק מהתקופה, לקיים חיי דת מאורגנים ופעילות מחתרית.

במרבית הגטאות בטרנסניסטריה, פרט לאזורים שבשלב כלשהו הייתה בהם גם נוכחות גרמנית פעילה, לא יושם הפתרון הסופי בדרך של רצח המוני, אבל המוני יהודים נפסו בהם בגלל תנאי החיים הקשים, הרעב והמגפות. הגטו הגדול ביותר בטרנסניסטריה היה הגטו בברשד (Bershad) שבמחוז ויניצה באוקראינה, שבשיאו רוכזו בו כ-25,000 יהודים, רובם מגורשים. רק כ-7,000 מהם עוד היו בחיים כששחררו הסובייטים את האזור. אחוז הישרדות גבוה במיוחד נרשם לעומת זאת בגטו ז'ורין (Dzhurin), אף הוא במחוז ויניצה: על-פי ההערכות, מכ-4,000 יהודים שחיו בו נספו כ-500, וכל היתר שרדו עד השחרור. בגטאות רבים באזור היה אחוז הנספים גבוה הרבה יותר. בתחומי טרנסניסטריה נכללה גם העיר אודסה (היא גם הייתה לבירת האזור), שערב המלחמה חיו בה כ-200,000 יהודים. רובם הצליחו להימלט או להתפנות לפני הכיבוש הגרמני-רומני באוקטובר 1941, אך כ-25,000 מהיהודים שנותרו בה רוכזו בידי הרומנים בגטו בתנאים קשים ביותר, ורובם גורשו בסופו של דבר ונספו.

הונגריה

הגרמנים השתלטו על הונגריה באביב 1944, בשלב מתקדם של ביצוע הפתרון הסופי, ועוד לפני הכיבוש הוקם בראשותו של אדולף אייכמן (Adolf Eichmann) צוות מיוחד שנועד לגרש את כל יהודי הונגריה לאושוויץ במהירות וביעילות.

הונגריה, שידעה שינויים טריטוריאליים מפליגים בשנים שלפני השואה, הייתה ייחודית הן מבחינת אופיים של היהודים שחיו בה הן מבחינת הגטאות שהוקמו בה – מועד הקמתם, דרכי השליטה בהם והתהליך שהוביל מרגע השתלטותם של הגרמנים לגטואיזציה ולהשמדה.

בשנת 1938 חיו בהונגריה יותר מ-400,000 יהודים. רובם הגדול השתלבו בעבודה במוסדות המדינה, סיגלו לעצמם את התרבות והלשון ההונגרית ואף ראו עצמם הונגרים בני הדת היהודית. על רקע זה התארגנה החלוקה הפנימית של יהודי הונגריה לא על-פי דפוסים פוליטיים מפלגתיים, כמו שהיה בפולין, אלא על בסיס דתי. הקהילות היהודית בהונגריה נחלקו לשלושה זרמים דתיים: הזרם ה#נאולוגי## (ליברלי), הזרם אורתודוקסי וזרם ביניים שנקרא ##סטטוס קוו## אנטה (Status quo Ante). על אף חילוקי הדעות הדתיים ביניהם, השתלבות היהודים במדינה ההונגרית נראתה לכולם מובנת מאליה.

אידאולוגיה זו השפיעה על דפוסי תגובתם של יהודי הונגריה לתהליכי הגטואיזציה והגירוש, אך ניכרה פחות אצל כ-325,000 היהודים שעברו לשלטון הונגריה שנים אחדות לפני הכיבוש הגרמני: יהודי פלוידק (Felvidek) וקרפטורוס (Carpatho-Rus), שעברו משלטון צ'כוסלובקיה לשלטון הונגריה במארכ 1939; יהודי צפון טרנסילוניה שעברו משלטון רומניה לשלטון הונגריה באוגוסט 1940; ויהודי דלוידק (Delvidek), שעברו משלטון יוגוסלוויה לשלטון הונגריה באפריל 1941. בקהילות אלו, שנותקו מהונגריה ההיסטורית אחרי מלחמת העולם הראשונה, החלו בין מלחמות העולם תהליכים של פוליטיזציה יהודית וניכרה בהן התארגנות של מפלגות יהודיות.

בפולין, במדינות הבלטיות ובאזורי הכיבוש בברית-המועצות, הביא הכיבוש הגרמני את קצן של מסגרות השלטון שלהן, ואילו בהונגריה הוסיפו מוסדות המדינה לפעול גם לאחר שכבשו אותה הגרמנים ב-19 במארכ 1944. גם אם כמה מבעלי תפקידי המפתח התחלפו, הממשלה והשרים, השלטונות המקומיים ומנגנוני הביטחון (ובראש ובראשונה המשטרה והזינדרמריה ההונגרית) הוסיפו כולם לפעול, ומתוך תיאום מלא עם הגרמנים החל באפריל 1944 ניהול הלכה למעשה את ריכוזם בגטאות של יהודי הונגריה ביותר מ-180 יישובים, ואחר כך גם את גירושם מהונגריה.

כבר בימי הכיבוש הראשונים פעלו הגרמנים להקמת מועצה יהודית מרכזית שכל הקהילות היהודיות בהונגריה יהיו כפופות לה. אחר כך, לאחר שהושג שיתוף פעולה מלא עם רשויות השלטון ההונגריות בתכנון תהליך הגירוש ובמהלכו (4 באפריל 1944), הפך ריכוז היהודים בגטאות לשלב ביניים חשוב בתכנית. באפריל פרסמה ממשלת הונגריה סדרה של צווים בדבר ריכוז יהודי המדינה במחנות מעצר ובגטאות. הצו הראשון בעניין זה הועבר בחשאי לראשי הערים ולמפקדי המשטרה ומנגנוני הביטחון ב-7 באפריל 1944. במקביל הורו הגרמנים למועצה היהודית המרכזית לעשות בכל הקהילות מיפקד אוכלוסין, ככל הנראה כדי להעריך את נכסיהן ולהקל את תכנון הגירוש. נתוני המיפקד, שנעשה בשבוע השני של אפריל 1944, מכילים מידע מפורט על 740 קהילות יהודיות בהונגריה לפני תחילת הגירוש, והם מקור היסטורי רב-ערך. ב-28 באפריל, לאחר שבקרפטורוס ובצפון-מזרח הונגריה כבר החלה הקמת הגטאות בפועל (באמצע

החודש), פורסם צו והסדיר את הנושא באופן רשמי. תהליך הגטואיזציה בהונגריה התבצע על-פי-רוב בשיטתיות ובמהירות: נקבעו נהלים לדיווח של היהודים על רכושם (ובעיקר על דירותיהם) לפני המעבר לגטו ואורגנה הקמתן של מועצות יהודיות ברוב הגטאות.

לאחר פרסום הצו הארצי ב-28 באפריל 1944 נערך בכל מחוז בהונגריה דיון מסודר, הוחלט היכן להקים גטאות, ונקבע לוח הזמנים להעברת היהודים לתחומם. הגטאות הוקמו ביישובים שמספר התושבים הכללי בהם עלה על 10,000, וליישובים אלו פונו יהודים מיישובים קטנים יותר. תושבי הגטאות היו בעיקר נשים, ילדים וזקנים, משום שרוב הגברים גויסו לעבודת כפייה כבר משנת 1941. החובה לספק מזון לתושבי הגטו הוטלה על העירייה, שהייתה אמורה לממן זאת מרכוש היהודים שהוחרם. את כל התהליך ניהלו מנגנוני השלטון והביטחון ההונגריים, ומצד היהודים ניהלו אותו המועצות היהודיות ומנהיגי הקהילות; הגרמנים שימשו רק יועצים.

הגטאות הוקמו במקומות מגוונים מאוד: במרכזיהן של ערים שהיה בהן ריכוז קיים של אוכלוסייה יהודית, וגם בשכונות מצוקה שלא היה בהן אפילו ביוב. גטאות אחדים הוקמו במפעלים נטושים או בשטחים פתוחים שתנאי הקיום בהם היו קשים הרבה יותר מהתנאים בערים. בגטו מונקאץ' (Munkács; Munkachevo), הגדול שבגטאות קרפטורוס, רוכזו כ-14,000 יהודי העיר ברובע היהודי, ו-14,000 יהודים נוספים שהובאו מיישובי פריפריה בסביבה שוכנו במגרש לאחסון לבנים. שני הגטאות הוכפפו לאותה מועצה יהודית. בגטו דש (Dés; Dej) שבצפון טרנסילוניה רוכזו קרוב ל-8,000 יהודים בתנאים קשים במיוחד בעיר הסמוך לעיר, רבים מהם תחת כיפת השמים.

למרות המדיניות הריכוזית האחידה שהונהגה בהונגריה, בשל הבדלים ביחסם של המושלים האזוריים וראשי הערים בכל מקום ומקום ניכרו בין אזור לאזור הבדלים גדולים בדרך יישומו של תהליך הגטואיזציה. בסומבטהי (Szombathely), בירת מחוז ואש (Vas), פעלו שלטונות העיר על-פי ההנחיות הארציות, אם כי נמנעו מהתאכזרות יתרה ליהודים. בימי הגטו וכן בזמן ריכוז תושביו במחנה מעבר נעתרו רשויות סומבטהי פעמים אחדות (אם כי באופן חלקי מאוד) לבקשות התושבים היהודים לקבל מזון. בנירג'האזה (Nyíregyháza), בירת מחוז סבולץ' (Szabolcs), לעומת זאת, הועברו היהודים לגטאות מוקדם מאוד (החל באמצע אפריל 1944) ובאכזריות יוצאת דופן, בגלל יזמתם הפעילה של מנהיגי העיר. יהודי העיר והאזור רוכזו בגטו בצפיפות בלתי נסבלת, נעשו על גופם חיפושים אכזריים, ובגלל התנאים שהשתררו בגטו פרצה בו בתוך זמן קצר מגפת טיפוס. בעיר הודמזובשרהלי Hódmezővásárhely שבמחוז צ'ונגרד (Csongrád) פעלו פקידי העירייה, בראשותו של סגן ראש העיר, בדרך הפוכה: הם נקטו סחבת שיטתית ביישום ההנחיות שקיבלו ממשד הפנים, וכך נמנע ריכוזם של יהודי העיר בגטו סגור, והם רוכזו זמן מה בבתי מגורים בתנאים של גטו פתוח. למרבה הצער לא היה במהלך הזה כדי למנוע בסופו של דבר את גירושם. מושל מחוז פייר (Fejér) החליט למנוע העברה כלשהי של נוצרים מבתיים לצורך הגטואיזציה. לפיכך הוא הורה לרכז את היהודים שביישובי המחוז, ובהם העיר סקשפהרוור (Székesfehérvár), בבתיים מסוימים שעוד קודם התגוררו בהם יהודים רבים יחסית, והבתיים סומנו במגן דוד והוטל על יושביהם עוצר לילה.

ברוב אזורי הונגריה ישבו היהודים בגטאות במוצאם בין חודש ימים לשישה שבועות. לגירוש היהודים מהגטאות למרכזי השילוח (שהוקמו בדרך כלל באזורי תעשייה נטושים סמוך למסילות ברזל) קדמו כמעט תמיד חיפושים אכזריים שעשו כוחות הביטחון ההונגריים כדי

למצוא רכוש שהיהודים ניסו לקחת עמם. לאחר ימים אחדים במרכזי השילוח, שבהם נאלצו לחיות בתנאים לא-אנושיים, גורשו רוב רובם של היהודים לאושוויץ, ושם נרצחו כמעט כולם. רק כמה אלפים גורשו למחנות עבודה שבהם היו סיכוייהם לשרוד גבוהים יותר.

בגטו בודפשט, הגטו הגדול ביותר בהונגריה, שהאריך ימים יותר מכל גטו אחר במדינה, התנהל תהליך הגטואיזציה בדפוסים ייחודיים גם בשל גודלה של האוכלוסייה היהודית בעיר אך בעיקר משום שבדפושט נועדה להיות העיר האחרונה בתכנית הגירוש. ביולי 1944, כשהחליט שליט הונגריה העוצר מיקלוש הורטי (Miklós Horthy) להפסיק את גירוש היהודים לאושוויץ, ניצלו יהודי בודפשט מגורלם של שאר המגורשים, אם כי רבים מהם נרצחו אחר כך בנסיבות אחרות. הגטואיזציה בבודפשט החלה ב-16 ביוני 1944. כל הבתים בעיר שיותר ממחצית דייריהם היו יהודים סומנו באותו היום במגן דוד, הדיירים הלא-יהודים פונו מהם, וכל שאר יהודי העיר אולצו לעבור אליהם. בעקבות סיכולה של התכנית לגרשם מבתים אלו לאושוויץ, לקראת סוף 1944 הם רוכזו בגטו. ב-12 בנובמבר רוכזו יהודים בעלי דרכונים זרים או בעלי מכתבי חסות משגרירויות זרות ב"גטו הבין-לאומי" (שכונה גם "הגטו הקטן"), ובתחילת דצמבר רוכזו שאר יהודי העיר ב"גטו הגדול" שהוקם ברובע היהודי של פשט. מרבית תושביהם של שני הגטאות – כ-100,000 יהודים – שוחררו בידי הסובייטים ב-18 בינואר 1945. חוץ מגטו טרזיינשטט היה גטו בודפשט הגטו האחרון שהתקיים באירופה הכבושה.

גטאות נוספים

שני גטאות מרכזיים שפעלו מחוץ לאזורים שנסקרו כאן היו גטו סלונקי ביוון וגטו טרזיינשטט בצ'כיה. כל אחד מהם היה תופעה ייחודית הן בסביבתו הן בנוף הגטאות בכלל.

סלונקי

יהודי הקהילה היהודית העתיקה בסלונקי היו עוד לפני הכיבוש כ-75 אחוזים מאוכלוסייתה היהודית של יוון. סלונקי הייתה היישוב היחיד ביוון שבו יישמו הגרמנים את מדיניות הגטואיזציה. הגרמנים כבשו את העיר עוד באפריל 1941, אך כ-50,000 התושבים היהודים שנתרו בה רוכזו בשלושה גטאות רק בפברואר 1943 – צעד מקדים לקראת גירושם לאושוויץ בין מארס לאוגוסט 1943. גם כאן, כמו שהיה בהונגריה שנה לאחר מכן, מלכתחילה לא נועד הגטו אלא לריכוזם לקראת הגירוש וההשמדה.

טרזיינשטט

גטו טרזיינשטט, שבשיאו רוכזו בו קרוב ל-59,000 יהודים, שימש מקום הריכוז של יהודי צ'כיה (האזור שהפך עם הכיבוש הנאצי במארס 1939 לפרוטקטורט בוהמיה ומורווייה) ושל יהודים נוספים מתחומי הרייך הגרמני.³ הגרמנים הקימו את גטו טרזיינשטט בסוף 1941, בתחילת שלב ההרחבה של הפתרון הסופי, כדי שישמש מעין מחנה מעבר. גטו טרזיינשטט היה ייחודי באופיו מכמה בחינות: הוא הוקם בעיר המבצר טרזין (Terezin), שלא הייתה בה קהילה יהודית קודם לכן (אם כי התגוררו בה משפחות יהודיות אחדות); הוא תפס את היישוב כולו; והיו לו גם סממנים

³ בסלובקיה, שהפכה למדינת חסות של גרמניה הנאצית, לא הוקמו גטאות.

של מחנה ריכוז – בעיקר בהפרדה בין המינים. טרזיינשטט התייחד גם באסיריו: הנאצים ריכזו בו יהודים "בעלי ייחוס", גרמנים ואחרים (בעיקר ממערב אירופה), ובהם מדינאים לשעבר, מדענים בעלי שם עולמי, יהודים שנתנו "שירותים מיוחדים לרייך" ובני חסות של אישים בצמרת הנאצית. משנת 1943 שימש טרזיינשטט "גטו לדוגמה" בשירות התעמולה הנאצית, ושימושה בו הגיע לשיאו בביקור של משלחת הצלב האדום בגטו ביוני 1944. הוא גם היה הגטו האחרון שהתקיים עד שחרורו בידי הצבא האדום ב-8 במאי 1945.

אמסטרדם

לנוכח החלטתנו לכלול **באנציקלופדיה** גטאות לא בהכרח על-פי המונח ששימש לכינויים אלא על-פי מאפיינים מסוימים של המציאות בו, החלטנו שלא לכלול בה את אמסטרדם. באמסטרדם אמנם הוצבו בפברואר 1941 שלטים המכריזים על אזור הרובע היהודי הישן בעיר "רובע היהודים" (Juden Viertel), כלומר גטו, ובמסמכים גרמניים מהשבועות שקדמו לכך אף עולה הרעיון של הקמת גטו של ממש בעיר. עם זאת, הרובע לא גודר, מרבית יהודי העיר לא רוכזו בו, התושבים בו עדיין היו ברובם לא-יהודים. היו שקראו לו בשל כך "גטו אופטי". לפיכך, בהיעדר כל המאפיינים המובהקים של גטו כפי שראינו אותם במקומות אחרים באירופה, לא כללנו את אמסטרדם באנציקלופדיה.

בתי היהודים בגרמניה

שאלה מרכזית אחרת הייתה אם יש לכלול **באנציקלופדיה** את "בתי היהודים" (Judenhäuser) בגרמניה, שיהודים רוכזו בהם עוד מסוף שנות השלושים. אכן, בתי היהודים היו מקומות ריכוז טריטוריאליים כפויים של יהודים בתוך ערי גרמניה, ובכך לכאורה הם עולים בקנה אחד עם הגדרת העבודה המיושמת כאן. עם זאת, בערים מסוימות רוכזו היהודים בכמה וכמה בתי יהודים, ולכן קשה להגדיר את ריכוזם בהם ריכוז בגטו – הן מבחינת המדיניות הגרמנית כלפיהם הן מבחינת דפוסי ההתארגנות הפנימית שלהם. יתר על כן, ריכוז היהודים בגרמניה ובאוסטריה ב"בתי היהודים" היה ביסודו של דבר חלק ממדיניות הפנים הגרמנית, שלב קיצוני בבידודם החברתי והכלכלי של יהודי גרמניה מהחברה הגרמנית שהחל עוד ב-1933 (ובאוסטריה ב-1938), ואילו הקמת הגטאות והפעלתם וריכוז היהודים בהם היו חלק ממדיניות הכיבוש הגרמנית. בבתי היהודים גם לא הייתה בדרך כלל תשתית ארגונית פנים-יהודית כמו ברבים מהגטאות. משום כך החלטנו שלא לכלול **באנציקלופדיה** את ריכוזי היהודים בגרמניה ובאוסטריה אלא להסתפק **במאמר קצר על בתי היהודים** ולהניח את המחקר השיטתי וריכוז המידע בעניין לפרויקט אחר בעתיד.

חלק נכבד מהמידע שב**אנציקלופדיה** לקוח מהאנציקלופדיה של הקהילות היהודיות בהוצאת יד ושם. ההסתמכות הרבה של האנציקלופדיה על עדויות ניצולים וכן השימוש שלנו בעדויות נוספות מארכיון יד ושם עלול ליצור בעיות מתודולוגיות. ניסינו אפוא לשפר ולעדכן את המידע ככל האפשר, בעיקר על-ידי פנייה לספרות המחקר. עם זאת, על הקוראים לזכור שלא את כל הפרטים אפשר לוודא בדרך זו.

חשוב לציין שחקר השואה בישראל ובעולם כולו מתעדכן בלי הרף, הן לנוכח מספרם הגדל והולך של החוקרים העוסקים בתחום, הן בשל הזרימה הבלתי פוסקת של עדויות הניצולים והתיעוד ההיסטורי, לרבות חומר ארכיוני שהולך ונחשף ועתיד להוסיף בקרוב מידע חדש, לעתים מדויק יותר. אנו מקווים, עם זאת, שמלאכתנו תיטיב לשרת את החוקרים ואת המתעניינים בנושא ותתרום לתמונה שיטתית שלו, לקראת המשך המחקר בנושא ביד ושם ובעולם כולו.